

नामानि । द्वितीये भगव्यतदवयवादिद्रव्यविधयाणि । तृतीये तदुभ-
यत्रयमत्र * वज्रत्वकृत्वाद्विधर्मविधयाणि । निगमशब्दे वेदवाची,
यास्तेन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारित-
त्वात्, तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्धाध्यायरूपेण
द्वितीयेऽस्मिन् काण्ड उपदिष्टत्वात् । तस्य काण्डस्य नैमगत्वं । पञ्चमा-
ध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतं विस्वरुद्रं, पञ्चमाध्यायरूपकाण्डत्रया-
त्मक एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य
निरुक्तत्वं; तद्व्याख्यानञ्च समासायः समासात् इत्यारभ्य तस्यास्तस्या
स्तदुभायमनुभवतनुभवतीत्यन्ते द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निम्नमे, तदपि
निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भावितानां अवयवार्थास्तत्र
निग्रेभ्योऽप्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदवातानि नामाख्याते
चोपरार्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायाच्चावर्गव्यर्थेषु निपतन्तीति निपात-
स्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं, नेति प्रतिषेधार्थीयो, भाषासामुभयमन्व-
ध्यायं नेत्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति, दुर्मन्दासो न सुराया-
मित्युपमार्थीय इतिच, तत्र लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य
वेदे प्रतिषेधोपमानक्षयोभयार्थोदाहरणं अस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते; एवं
ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्पदनिर्वचनविशेषाः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानानुसर एवा-
स्माभिरुदाहरिष्यन्ते, नच निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं; एत-
द्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषामुक्तत्वात्तदाहृतीनामा-
हुतित्वमिति, तस्मिन्मन्त्रमिन्द्र इत्याचक्षते इति, यदप्रथमतः, तत्
एधियै एधिवीत्वमितिच । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र श्लोक्तनिर्वचन-
मूलीभूत ब्राह्मणान्युदाहरिष्यति, केषाञ्चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन
सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति, अतएव ग्रन्थकार आह तदिदं
विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्ये स्वार्थसाधकश्चेति, तस्मादेवार्थावबोध-
योपयुक्तं निरुक्तं । तथा छन्दोग्रन्थेऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र
तत्र विहितत्वात्, तस्मात् समचतुस्तयस्य छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽ-
नूचन्त इति ह्याभावं, गायत्र्यस्य गनुष्णम् उच्यते प्रज्जिन्निष्णुम् जग-
तोत्येतानि सप्तछन्दांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, ततोऽपि चतु-
भिर्दक्षरैरधिकपादाविंशत्यक्षरोष्णिक्, एवमुत्तरोत्तराधिकानुष्टुपाद-
योऽवगम्यताः । अथान्यत्रापि श्रूयते गायत्रीभिर्त्रिंशत्पादाध्यात्,

विद्युग्भीराजन्मस्य, मज्जवीभिर्नैवस्येति । तत्र मज्जवज्जनादिसाधो
 मायन्मादिविवेकः कर्मोपग्रमनारेव न सुविशेषः । किञ्च, यो ज्ञवा
 च्छविदितार्वैवहृन्दोदैवतप्राप्त्येन मन्त्रेण वाजयति, वाध्यापयति, वा,
 स्वाहं वरुति गर्ते वा पतते प्रवामीयते पापीयान् भवति, तस्मादेतानि
 मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावदेवनाय हृन्दोपग्रम उपयु-
 क्यते । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेवग्रमोऽभिहितं, यज्ञकालार्थ-
 विज्ञप्ति इति । कालविशेषविधयः श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्वत् चरेत्, संव-
 त्सरं यज्ञार्थं तत्त्वैवमादयः संवत्सरविधयः । वसन्ते ज्ञात्वातोऽभिमाद-
 धीत, शीघ्रे राजन्व आदधीत, शरदि वैश्व आदधीतेत्याद्या ऋतु-
 विधयः । मासि मासि * प्रकृष्टमुपयन्ति, मासि मास्यतियाद्या
 मृक्ष्यन्ते, इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वशीयान् स्यादिति तं पूर्व-
 पक्षे वाजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकाया दीक्षेरन्, षडमु-
 क्षीपौर्बनासे दीक्षेरन् इत्याद्यास्तियविधयः । प्रातर्जुहोति, सायं
 जुहोतीत्याद्याः प्रातःकाकादिविधयः । क्षतिकृत्स्नभिमादधीतेत्याद्या
 मज्जवविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते । एते-
 वाच वेदार्थोपकारिणो वक्ता यस्यानां वेदाकृतं शिक्षावाग्बभूवो
 रितं । हृन्दः पादौ तु वेदस्य, वक्षो कक्षीऽथ पश्यते । ज्योतिषानवग-
 च्छन्तिर्नैवत्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा प्रागन्तु वेदस्य, मुखं व्याकरत्तं स्मृतं ।
 तस्मात् साकृन्मधीक्षेव ब्रह्मसोके मधीयत इति । षडङ्गवत् पुराणा-
 दीनामपि वेदार्थज्ञानोपवागं हृद्वा विद्यास्थानत्वं याज्ञवल्क्येन स्मर्यते,
 पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिच्छिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां
 धर्मस्य च चतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपलब्धवेदिति ।
 * विभेदस्यसुतावेदो मोभयं प्रहरेदिति । कन्ययापि स्मर्यते ।
 ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाचिकेतायुष्माका-
 नानि धर्मशास्त्रावबोधोपयुक्तानि तेषु तैत्तिरिहासग्रन्थेषु स्यटो-
 कतानि । उपनिषद्सूक्ताः कटिस्थितिकथादेवो ज्ञात्वावैजनादिपुराणेषु
 स्यटोक्तताः । सर्वेषु प्रतिस्मर्यं वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं
 चेति पुराणं पञ्चवक्त्रमिति । कण्ठादेः पुराणप्रतिपाद्यतथावस-
 नात्, न्यायशास्त्री प्रमात्रप्रमेकसंज्ञप्रयोजकमहत्तन्तादीनां वेदव्यवहा-
 र्यानां निरूपणात् तदनुसारेणैव वाक्यमस्तिवर्षे प्रमात्रं भवति,

नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमोमांशवोर्वेदाध्यायो-
 मितेति स्पष्ट एव । मन्त्रनिबन्धनहारीतादिप्रोक्तकृतियु वेदाङ्गसम्बन्धा-
 बन्धनादिविधयः प्रपञ्चिताः, तदुक्तं वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वोऽभिमन्त्राः
 सम्बन्धायां गायत्रिद्याभिमानिता आषऊर्द्धं विक्षिपन्तीत्यादिकाः सम्बन्धा-
 बन्धनविधिः । यच्च वा एते महायज्ञा महात्म इति प्रतीयन्त इत्या-
 दिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि दृष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण
 पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणा-
 दिभिश्चतुर्वैश्वविद्यास्थानैरुपलङ्घिताया विद्याया ग्रहणमधिकारि-
 विशेषेण शास्त्रान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितं । तांश्च मन्त्रान् यावत् उदा-
 नहारा । तत्रार्थं प्रथमो मन्त्रः । विद्या ह्य वै ब्राह्मणमाजगाम, गोपाय
 मा ग्रे वधिष्टेऽहमस्मि, अस्मद्यज्ञायाजवेऽयतायन मा ब्रूया वीर्यवती
 तथा स्यामिति । विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमा-
 जगाम, आगत्यैवं प्रार्थयामास, हे ब्राह्मण, अगधिकारिणोऽनुग्रहिष्व मां
 ग्राहय, तवाहं निधिवत् पुदपायं हेतुरस्मि, तादृशो मयि तदुपदेष्टृदि-
 त्वमि च योऽसूयां करोति, यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति, योऽपि आना-
 चमनाद्याचारनिघतो न भवति, तादृशेभ्यः शिष्येभ्यो * न मां ब्रूया, *
 तथा सति त्वज्जुदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं । अथ द्वितीयो मन्त्रः । य
 आहवतवितथेन कर्षावदुःखं कुर्वन्मृतं सम्मथच्छन्, तं मन्ये पितरं
 नातरश्च, तस्मै न जुहोत् कतमचनाहेति । पूर्वस्मिन्नन्ते आचार्यस्य
 नियममभिधायास्मिन्नन्ते शिष्यस्य नियमो विधीयते । वितथमन्तमपु-
 त्तवार्थभूतं लौकिकं वाक्यं, तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यं । तादृशेन वाक्येन य
 आचार्यः शिष्यस्य कर्मावाहकत्वं सर्वतस्तर्दनं पुरश्च करोति, उपसर्गव-
 शादौचित्याच्च द्रव्यतिधातेरर्धान्तरे ळत्तिः, सर्वदा वदन् यः आचरयती-
 त्कर्णः । किं कुर्वन्, अदुःखं कुर्वन्, मन्दप्रज्ञस्य मायावकस्यार्द्धचन्द्रं वा
 पश्यीतुमशक्यस्या यथा दुःखं न भवति, तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राह-
 यन्, किञ्चान्नतं संप्रथच्छन्, अमृतस्य देवतजन्मने मोक्षस्य वा प्रापक-
 त्वादमृतं वेदार्थस्तस्य दानं कुर्वन्, तन्तादृशमाचार्यं सन्निध्यो मुख-
 मातपितृरूपं मन्येत, पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य
 शरीरस्य प्रदानादमुष्यै तस्मै मुखमातापितृरूपाचार्याय कथमपि
 ज्ञेयं न कुर्वीत् । अथ तृतीयो मन्त्रः । अथ्यामिता ये गुणं नाद्रियन्ते

विद्या वाचा मनसा चर्मावा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव
 ताम्रभुजं क्षुत्तनूदिति । वे त्वधना विद्या मुखमाध्यापिता । सन्तो
 विनयोक्त्या तदपहितचित्तनेत्रं मुखमूषया वा मुखं नाद्रियन्ते, आदर-
 दहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति ;
 नहि तेषु मुखः क्षयां करोति, यथैव मुख्या ते न प्राक्गनीयाः, तथैव
 तानर्थमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं मुखमदिकं वेदवार्थं न पश्यन्ति, पश्यन्
 न भवतीत्यर्थः । अथ चतुर्थमन्त्रः । यमेव विद्याः शुचिप्रमत्तं मेवा-
 न्वितं ब्रह्मचर्योपपन्नं । यस्ते न मुञ्चते कृतमन्त्रनाह, तस्मै मा ब्रूयानि-
 धिपाय ब्रह्ममिति । हे आचार्य्य, यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणो-
 पेतां जानीयाः, किञ्च यो मुख्यशिष्यस्तुर्थं कदापिदपि न मुञ्चते, तस्मै
 मुख्यशिष्याय त्वदीयानिधिपालकाय ब्रह्म वेदरूपाभिर्मा विद्यां ब्रूयाः ।
 इत्थं विद्यादेवतया शोधितेनाचार्य्येण मुख्यावेदविद्योपदेष्टव्या, तद-
 र्थम्वेदोऽस्माभिः षडङ्गानुसारेण व्याख्यायते । तत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके
 वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्रस्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकाण-
 सहितं व्याख्यातं । अथ तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकः संज्ञिता-
 यथो व्याख्यातव्यः ; स चाग्निमील इत्यारभ्य, यथावत्सहासतीत्यन्तो
 ऽष्टकाख्यैर्दशमण्डलैस्तुःषडध्यायैरीयदधिकसप्तसंज्ञैरीयदधिकद्विस-
 प्तसप्तवर्गैरीयदधिकद्विदशसप्तसप्तसंज्ञाभिर्हर्मिमन्त्रोपेतः । तस्य च
 यन्त्यस्य कृत्स्नस्याध्याभातमन्त्रमेव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयजनपादौ
 पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्पूतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः ।
 सप्त चित्रिभ्यः, सूक्तविनियोगः, * इत्यादिविनियोगः, एकैकस्या
 ऋचो विनियोगश्चेति । सप्ताग्निमील इति सूक्तं प्रालरनुवाके आग्नेय-
 क्तौ चित्रिभ्यः ; सप्त विनियोगः आन्त्रजायनेन चतुर्धाध्यायस्य ऋचो-
 दशखण्डे सूचितः, * अचानो अग्र इति षट्, अग्निमीले, अग्निं
 दूतमिति बवं, तत्र हीनपादपञ्चमात् सूक्तनिष्पत्तयः सूक्तं, सूक्तादौ
 हीनपाद इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्विती-
 यस्यां प्रथमानेहौ सितसूक्तौ याज्यात्वेन विनियोगः, सप्त द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमखण्डे सूचितः, साङ्गान् विद्या अभियुजोऽग्निमीले गुरो-
 र्हितमिति संवाक्ये इति । तत्र कृत्स्नपादपञ्चमादमित्यवगम्यते, ऋचं
 पादपञ्चम इति परिभाषितत्वात्, तथा संवाक्य इत्युक्ते इति सौविष्ट-

अपि प्रचीवादिति परिभाषितत्वात् क्षिप्रस्य सम्बन्धनिश्चयः, तथापि
 द्वितीयमन्त्रवेगेदादृतत्वाद्वाच्यत्वं । यद्यपि साङ्गानिवेतवा पुरो-
 वाक्येन देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारसिद्धिः, तथापि याज्यानु-
 वाक्ययोः समुच्चये द्वादशाध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः । पुरोऽनुवा-
 क्कावाक्ययोर्मिमांस्यो वा समुचितः । विकल्पोऽन्यत्रेभ्यैव देवतायाः
 प्रकाशनात् । पुरोऽनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवता-
 प्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्युक्त्येयं वा विकल्पा, तथैवैकदुष्मन्तयोरेतयो-
 रिति चेत्, नैव, पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनवाक्याम-
 न्तरेणानुपपत्तेः, किञ्च पुरोऽनुवाक्यामनूय वाक्यया कुचेतीति प्रत्य-
 क्षवचनेन देवतोपलक्ष्यहविःप्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरोऽन्तरं साधित्वं
 सिद्धीयते, तस्मात् समुच्चय इति । यतश्चाधिमोक्ष इत्यादि सूक्तं नवमं
 अग्निं नव मधुच्छन्दो वैश्वामित्र इत्यनुक्तमयिकावस्तुत्वात्, विश्वामि-
 त्रपुरो मधुच्छन्दोनामकस्य सूक्तस्य दृष्टत्वाददादृष्टिः, अथगता-
 वितिधातुः सर्वधातुभ्यङ्, इगुपथेति च प्रत्ययः, वेदप्राप्त्यर्थं तयो-
 निष्ठितपुरुषान् अयम्भुर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथाच श्रुतिः * अजातान्
 हवै पृथीव तपस्यमानान् ब्रह्म अयम्भुरभ्यावर्धत तद्वयसोऽभवन्निति ।
 तथातोन्द्रियस्य वेदस्य परमेस्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृष्टित्वम-
 भिप्रेत्य स्मर्यते । भुगान्ते तर्हि तान् वेदान्महर्षयो केभिरे तपसा
 पूर्वमनुजातान् अयम्भुर्वेति । अष्टादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,
 अविदित्वा अविच्छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेन्नपेदापि
 प्रापीयान् जायते तु साः । अविच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
 अविदित्वा प्रभुज्ञानो मन्त्रकण्ठक उच्यते इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते ।
 अरवर्षाचरं माया विनियोगार्थमेव च । मन्त्रं निश्चासमानेन वेदि-
 त्वं यदेयद इति । अधिमित्रादिकूतस्य छन्दोऽनुक्तमयिकायां यद्य-
 प्यत्र नेतृत्वं, तथापि परिभाषावामेवमुक्तं, आदौ माययं प्राक् हिरण्य-
 कृपादिति । हिरण्यकृपाकृतिर्येनां मन्त्राणां वक्ष्यते, ततः प्राचीनेषु
 मन्त्रेषु सामान्येन माययं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसन्मर्थं वारयितु-
 माच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तन्नादय्यकाश्चे समाभ्यायते । आदयन्ति
 च वा यन् छन्दांसि यायात्यर्म्भे इति । अथवा चीयमानाभिसन्तापस्य
 आदकाश्चाच्छन्दस्त्वं तच्च सौत्तिरीया सामर्ग्या, प्रजाप्रतिरभिं चिनुते,

* सत्सुरवाविर्भूत्वा तिरुन्, तं देवा विभ्यतोवाचन्, ते ह्यन्धोभिरात्मानं
 ज्ञादवितोमायन्, तच्छब्दं चान्दस्वमिति । यदा अपस्यञ्चुं शारवि-
 तुमाच्छादयतीति ह्यन्दस्वमिति ह्यन्दस्योपनिनिवद्यासात् । देवा वै सन्तो
 विंभु स्वर्यो विद्यां प्राविशन्, तेह्यन्धोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभि-
 राक्षादयन्तच्छब्दं चान्दस्वमिति । तथा सोमनाथदीपतिध्वातुनिमित्तो
 देवश्चन्द्रः, एतदाज्ञायते दिवा वै नो भूदिति तद्देवानां देवत्वमिति
 ज्ञातो दीप्यतीति देवः सन्तो सोमनाथ इत्यर्थः ॥

* मुरपदि कां, चं ।

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥ १

॥ प्रथममण्डलं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

॥ प्रथमाष्टकः ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

प्रथममण्डलं

ॐ

१ १ १ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ।
होतारं रत्नधातमं ॥

तत्र प्रथमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चीगि सूक्तानि, तत्रायं नवचं सूक्तं ।
अग्निं सूते स्तूयमानत्वादग्निर्वैवः । तथा चानुक्रमशिकायामुक्तं मण्ड-
लादिब्राह्मेयमैन्द्रमिति (अनुं यं । १२) तस्य सूक्तस्य प्रथमाष्टकं भगवान्
वेदपुरवच्चाह अग्निमिति, अग्निनामकदेवमीले सौमि, ईदं कृताविति-
धातुः उक्तास्तेषां ककारो बहुधाधीष्टसम्पदायप्राप्तः । मन्वस्य होत्रा प्रयो-
ज्यत्वादहं होता सौमीति जन्मते । कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितं, यथा
राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति, तथा अग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं
सम्पादयति, यदा यज्ञस्य सम्पत्तिर्नि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणाव-
स्थितं । पुनः कीदृशं, देवं, रात्रादिमुखयुक्तं, पुनरपि कीदृशं, होतार-
मृत्विजं, देवानां यज्ञेषु होतृनामकश्रुतिगमिदेव, तथाच श्रुतिः
अग्निदेवानां होतृति । पुनरपि कीदृशं रत्नधातमं, यागश्रवणरूपाणां
रत्नानामतिशयेन धारयितारं, शोषयितारं वा । अत्राभिष्टब्दस्य यास्मिन्
बहुधा निर्वचनं दर्शयति, अथातोऽनुक्रमिकायांऽग्निः पृथिवीस्थानत्वं
प्रथमं आस्थास्यामोऽग्निः कक्षादयसीर्भवत्तयं यज्ञेषु प्रकीर्यतेऽहं नयति,

जनममानोऽजीवमो भवतीति (नि ०।३।१)। * स्त्रीकाष्ठीविर्न जीव-
यति, न खेहयति निश्च आख्यातेभ्यो जायत इति । * प्राकपूभिः, इता
दङ्गाद्गवादागीतात्, स खल्वितेरकारमादत्ते गकारमनङ्गेर्वा दङ्गतेर्वा
नीः परस्मैभ्यो भवतीति। अभिमीण इत्यस्यायमर्थः, सामान्येन सर्व-
देवतानां कक्षगस्याभिहितत्वात्, जननरं यतः प्रतिपदं विशेषेण
वक्ष्यत्वमाकाङ्क्षितमनोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र पृथिवीलोके स्थितो
ऽग्निः प्रथमं आस्थास्यते, कक्षात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-
धीयत इति प्रत्यस्याधारीत्वादिकमुत्तरं, देवसेनामये स्त्रियं नयतीति
अग्रणीः, एतदेकमभिप्रेत्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच ब्राह्मणान्तरं
अभिर्वै देवानां सेनागीरिति, एतदेवाभिप्रेत्य बभ्रुचो मन्मन्नाक्षो
अमनन्ति, अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति मन्मः। अभिर्वै देवानाम-
वम इति ब्राह्मणं। तथा तैत्तिरीयाख्यानमन्ति, अग्निरग्रे प्रथमो देव-
तानामिति मन्मः। अग्निरवमो देवताकामिति ब्राह्मणं। वाजसनेयिन-
स्त्वेवमामनन्ति, स एव वा एवोऽग्रे देवतानामजायत, तस्मादग्निर्ना-
मेति। यज्ञेऽग्निहोत्रेऽपि पशुसोमरूपेभ्यस्तत्पूर्वदिग्गुणैश्च वनीयदेष्टं
प्रति गार्हपत्यात् प्रधीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं। सप्तममानः
सन्त्यक्षयमङ्गीभवन् स्त्रीयशरीरं नयति, काष्ठदाहे हविः पात्रेष-
प्रेरयतीति तृतीयमवृत्तिनिमित्तम्। सुखाष्ठीविनामकस्य मन्त्रैः पुंसो
निवत्तकारः कश्चिदकोपन इत्यभिप्रेत्यं निर्वृत्तिः, तत्र न जीवयतीत्युक्ते न
खेहयति, किन्तु काष्ठादिकं यत्नयतीत्युक्तं भवति। प्राकपूभिनामको
निवत्तकारो धातुत्रयादभिप्रेत्यनिष्पत्तिं मन्यते। इत इत्यगताविति धातुः।
आतः, अचुव्यत्तिस्त्रयकान्तिगतिष्विति धातुः। दग्धः दहभस्मीकरण
इति धातुः। नीतः नीजप्रापण इति धातुः। अग्निशब्दे ह्यकारगकारनि-
शब्दानपेक्षमात्र इति धातोस्तत्रादयनशब्दादङ्कारमादत्ते, अनङ्गि-
धातुमतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते, यदा दङ्गतिधातु-
जन्त्याद्गंशब्दाद् गकारमादत्ते। नीरिति नयति धातुः, सच क्रसो भूत्वा
यदो भवति, ततो धातुत्रयं मिलित्वाभिप्रेत्य भवति, यज्ञमूर्तिं गत्वा
स्त्रीयमङ्गं नयति, काष्ठदाहे हविः पात्रेषु प्रेरयतीतिसमुदाहारः।
तस्याभिप्रेत्यार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन कृतिप्रदर्शनार्थेऽभि-
मीण इति अस्मवतीति, तामेताम्बुं बाह्व एव आण्शतवान्, अग्नि-

मीलेऽभिं वाचामीति । अग्निरधोऽवकाशो मूलाकर्मा वा पुरोहितो
 व्याख्यातो, यज्ञस्य देवो दातादा दीपनादा द्योतनादा धुक्मानो भव-
 तीति वा वो देवः, वा देवता । होतारं देवानामाज्ञातारं जुहोतेक्य-
 तोत्तोर्बनामः । रत्नघातनं, रत्नवीथानां घनानां दाढवममिति । अस्या-
 यमर्थः ईडतिघातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं, धातुनामनेकार्थत्वमिति न्याय-
 नाभित्त्वात् याचना ध्येयत्वा मूलाक्षर्योचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः ।
 पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये यदेवापि श्रुतनये पुरोहित इत्येता-
 न्नमनुदाहृत्य पुर इत्यन्वधातीति व्याख्यातः । वैशिरोधानं पुरोहिते
 स्याद्वमानस्य यन्मनुष्ठानं विधाय तत्कृत्वातेन पुर इत्यन्वधत्त इत्याम-
 नन्ति । देवशब्देन दानदीपनद्योतनानामन्वधत्तममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य
 दाता, दीपयिता, द्योतयिता, अयमग्निरित्युक्तमभवति, दीपनद्योतनयो-
 रेकार्थत्वोप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति
 इतिर्वचनाद् धुक्मानो देवदेवताशब्दयोरेकपर्यायत्वान्नमप्रतिपाद्या
 काचिदभिप्यतिरित्ता देवता गान्धेयवीदा । होतृशब्दस्य कृयतिघातो-
 रत्यप्रत्ययेन देवतानामाज्ञातारमित्यर्थनामनामकश्रुमुनिजुहोतिघातो-
 रत्यतो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेर्होतृत्वं होमाधिकरत्वात्तेन
 मष्ट्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मधमित्यादिभ्यस्तानिघ्नौ घननामस्य
 पठितः, रत्नवीथत्वाज्ज्ञत्वं, रधातिधातुरच दानार्थवाचीति, तदिदं
 निरुक्तकारस्य शास्त्रस्य मन्त्रव्याख्यानं । अथवाकश्रुप्रक्रियोच्यते, अग्नि-
 घातोर्गन्धर्थात् योऽध्याज्यधियोनिरित्यनुवृत्तत्वात्, अङ्गेर्नोपस्येत्यौषा-
 दिवस्तुत्रेण नि प्रत्ययः, इदित्वाभुमागमेन प्राप्तस्य गकारस्य जोपच
 भवति, अङ्गुति शर्गे मष्टति इतिर्नेतुमिच्छति, तत्र घातोः (पां ६ ।
 १ । १६९) इत्यकार उदात्तः, आद्युदात्तश्च (पां ३ । १ । ३) इति प्रत्य-
 यत्वं इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं (पां ६ । १ । १६८)
 इति इथोरन्वधत्तमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं; तत्र धातुखदे
 प्रथमतोऽवस्थिते सति प्रचादुपदिशमानः प्रत्ययखरोऽवशिष्यते सति-
 घिच्छरो वजीवानिति हि न्यायः, ततोऽनुदात्तमभिप्रातियदिकं, अनु-
 दात्तौषाण्यौ (पां ३ । १ । ७) इत्यमित्येतद्वितीयैकवचनमनुदात्तं,
 तस्याभिपूर्वः (पां ६ । १ । १०७) इतिवत् पूर्वस्य तदुदात्तं, एकादेश
 उदात्तनोदात्तः (पां ८ । १ । ३) इति सूचितत्वादभिप्रन्दो धातु-
 क्त्वा इति मते सेवं प्रक्रिया सर्वापि नष्टा । मतद्वयं शास्त्रेण प्रद-
 र्शितं । नामान्वास्तानंजामीति शाकटाववा, वैदिकसमयश्च न सर्वो-

ओति, मास्यौ यथाकारणानाच्चैव इति मास्यस्य मते अभिप्रायस्याख्य-
 प्रातिपादकत्वात्, कियोऽन्योदात्त इति विदुस्तत्त्वज्ञानोदात्तत्वं । पूर्वो-
 क्तैस्त्वय्योदित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कथ्य-
 नीया । एतदेवाभिप्रेतं यास्क आह, अथ निर्वचनं, तद्येषु पदेषु
 स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा त्वनि निर्गु-
 णा * दधानान्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत, केनचिद्वृत्ति-
 सामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्जसामान्याग्निर्गुणाद्यत्वेन न निर्गु-
 णादिति । अस्यायमर्थः तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येन्यग्न्यादिपदेषु
 पूर्वोक्तदोषा स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरयसिद्धौ स्यातां, स्वरउदा-
 त्तादिः, संस्कारौ निप्रत्ययादिः, किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणे-
 नान्वितौ स्यातां, शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रदेशः, तत्र भवो गुणो
 मतिरूपोऽर्थस्तेनान्वितौ, तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरयानुसारेण
 निर्गुणात्, तत्र निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैतच्छ्लोकेन क-
 श्चित् स्तेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्यतस्त्वस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् तस्यैव
 व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अयनयनरदिरूपः क्रियाविशेषो
 विकारः, स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकाः,
 एवं सति यः पुमानर्थनित्यः खविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्गन्धवान्, ब्राह्म-
 यानुसारेण वा देवतास्तवविशेषणत्वेन वा योजयितुं वा * स निर्गन्धः ।
 तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसाम्येन खविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मि-
 न्शब्दं योजयेत्, इतिः क्रिया, तद्रूपेण साम्यं सादृश्यं, अस्माभिरयनय-
 नादिरूपं क्रियात्वसाम्यमुपजीव्यायगीत्वाद्यर्थो योजितः, तदिदं यास्का-
 भिमतं निर्वचनं । श्रौताश्रौतविरुद्धसाम्याग्निर्वक्ति, अज्ञोपनशब्दस्यादौ
 निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते, अग्निशब्दस्यादावकारोऽस्ति, तदिद-
 मक्षरसाम्यं । शाकपूग्निस्तु वर्णसाम्याग्निर्गते, तदयमशब्दाग्निशब्दयोर्म-
 कारेण वर्णेन साम्यं सर्वथापि निर्वचनं न त्वान्वयमिति । ईक इत्येतत्-
 पदं कृत्वमप्यनुदात्तं, तिष्ठति तिष्ठः (पां = । १. २८) इत्यतिष्ठन्ता-
 दग्निशब्दात् परस्य ईक इत्यस्य तिष्ठन्तस्य निघानविधानात् पदद्वयं,
 संज्ञितकारणे लोकारस्य धातुगतस्य, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पां
 = । ३। ६६) इति स्वरितत्वं, तस्माद्भूतभाविन एकारस्य तिष्ठप्रत्यय-

* अत्रान्वितौ स्यातां, तथा त्वनि निर्गुणान् कां, यं अथिका पाठः ।

पूकमिदमेवोक्तमेव । † निर्वन्धवान् कां ।

कृत्वा, स्वरिताय संहितायामनुदात्तानां (पां १।२।३६) इमेकश्रुति-
प्रचयनामर्षं भवति । पुरःशब्दोऽन्योदात्तः, अयं पुरोभुव इत्यत्र
तथैवास्मात्प्राप्तत्वात्, पूर्वोपरावदात्तामसि पुरधवस्यैषां (पां १।२।३६)
इति पूर्वशब्दादस्मत्प्रत्ययः, पुर आदेशश्च, ततोऽन्यप्रत्ययस्वरः, धातोर्नि-
ष्ठायां, दधातेर्हिः (पां ०।३।३३) इति धाधातोर्हिः आदेशे सति प्रत्यय-
संज्ञानोदात्तोऽस्ति शब्दः, तत्र समासान्नोदात्तत्वे प्राप्ते, तदयवादात्तेन,
तत्पुनरेव दुष्कार्यं (पां ६।२।२) इत्यादिनात्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्यत्वं,
यथा, पुरोऽन्यं (पां १।३।६०) इति मत्तिसंज्ञायां, मत्तिरनन्तरः (पां
६।२।३६) इति पूर्वपदप्रकृतिसंख्यत्वं, तत आकार उदात्तः, अवशिष्टा-
नामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्बुद्ध्याः । यद्यपि प्रदक्षणे हितशब्दा-
नार्गतस्थेकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभं उदात्तपदत्वाभावात्, भाषास्व-
त्वावश्यकान्तरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात्, अतएव तैत्ति-
रीया अननुदात्तमेवाभिधीयन्ते, तथापि यथा सन्धीयमानानामनेकीभवती
शब्दोऽवतथ इति प्रातिशाख्येऽतिदेशादिष्टसिद्धिः । उपदिष्टस्यापि वि-
श्यादक्षरात्तामवयव इत्याद्यान्तरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तत्वात्, उदात्त-
स्वरितपरस्य सञ्ज्ञतः (पां १।२।३०) इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ।
यजवाचयतविष्णुः • (पां १।२।६०) इत्यादिना यजतेर्नञ्प्रत्यये
समन्तोदात्तोऽस्ति शब्दः, विभक्तोः सुप्संज्ञेयानुदात्तत्वे सति यस्यात् स्वरि-
तत्वं । ऐकशब्दः पञ्चायजनः, सच फिट्शब्देऽप्रत्ययसंज्ञेयं चित्संज्ञेयं
चान्नोदात्तः । ऋत्विक् शब्दः, ऋतौ यजतीति विग्रहे सति, ऋत्विरद-
ष्टम् • (पां १।२।५६) इत्यादिना निपातितः, ऋदुत्तरपदप्रकृतिसं-
ज्ञानोदात्तः, विभक्तिसंज्ञः पूर्ववत् । ऋदृशब्दस्तु प्रत्ययान्तो गित्त्व-
देशाद्युदात्तः, स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नन्विषयस्यानिसन्नास्येति
फिट्शब्देनायुदात्तः । तथाचास्मायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति
विग्रहः, समासत्वादन्नोदात्तो रत्नधातुशब्दः, यथा ऋदुत्तरपदप्रकृतिसंख्य-
त्वं, तत्रवर्तमानस्य फिट्संज्ञेयानुदात्ते सति स्वरितप्रचयौ, संहितायास्माद्या-
न्तरस्य प्रचयः, विधीयन्तरस्य सञ्ज्ञतत्वनिति वेदावतार आध्यायाच्-
चोर्ध्वं प्रपञ्चिकः । विद्वानं वेदगाम्योर्ममय संक्षिप्य यथैवे ॥ १ ॥

१ २ १ अग्निः पूर्वेभिर्हृषिभिरीज्यो नूतनैस्त ॥
त देवां सह वसति ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयाष्टचमाह, अग्निः पूर्वेभिरिति । अयमग्निः
पुरातनैर्मन्त्रिणः प्रभृतिभिर्हृषिभिरीज्यः स्तुतः, इदानीन्तनैरक्षा-
भिरपि स्तुतः, सोऽग्निः स्तुतः सन्, इह यज्ञे देवान् हविर्भुज आह-
वति, वह प्रापय इति धातुः, आहवत्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र, वज्रं
कुन्दसि (पां ०।१।१०।) इति भिन्न रेखादेशाभावः, वज्रवचने
भज्येत् (पां ०।३।१०३।) इति आकारस्य स्कारः । पूर्वपर्वचर्व-
भूदस्य इति धातुः, पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय सौआदिकः । हृषिभिः,
इन्प्रत्ययान्त ऋषिशब्दः, ऋष्यन्त्यकृष्यिकृष्यन्त्य (पां ०।१।११०।)
इति निपातनाद्धूयधगुणाभावः, जिन्प्रत्ययो वाच्यः स्येयः, तौ शब्दे
निस्तरिणाद्युदात्तौ । ईशः, ईशशब्दस्य ख्यत्प्रत्ययान्तत्वात्, तिस्तरितं
(पां ६।१।१८५।) इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन,
ईव वन्द इहंसदुहं कृतः (पां ६।१।११८) इत्याद्युदात्तत्वं । नूतनैः,
नवस्य नूतनप्रतननखाद्येति सूचनार्थिनेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशकृन्-
प्रत्ययस्य महावार्त्तिके विहितः, ततो निस्तरिणाद्युदात्तः, अयमिति ।
क्षरा अन्यादिषु नूतनान्तोषु पूर्ववदुद्देशः । उतशब्दे यद्यपि विकल्प-
र्थः प्रसिद्धः, तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वात्, औचित्येनात्र समुच्चयार्थो
ब्रह्मणः । उच्चावचेत्यर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वं, तर्हि निपाता आद्यु-
दात्ता इतिषिट्स्त्रेण उकारस्तेदात्तः प्राप्त इति चेन्न, प्रातः शब्द-
वदन्तोदात्तत्वात्, यथा प्रातः शब्देऽन्तोदात्तत्वेनैव क्षरादिषु पठितः,
यवमुतशब्दस्यापि याठो ब्रह्मणः, क्षरादेशादतिगमत्वात् । यद्वा,
यवमादीनामन्त इतिषिट्स्त्रेणान्तोदात्तः । स इत्यत्र षिट्स्त्रः ।
देवान्, देवशब्दः पूर्ववत्, देवानित्यस्य वकारस्य संहितायां, दीर्घा-
दटि समानपादे (पां ८।३।६) इति बलं, अत्रानुवांसिक्ता पूर्वस्य तु
वा (पां ८।३।१) इति आकारः सानुवांसिक्ताः । भो भगो भगो
अपूर्वस्य सोऽग्नि (पां ८।३।१०) इति दीर्घत्वं, सद्यः, योयः आकञ्चस्य
(पां ८।३।१६) इति कुप्यते, तदसिद्धत्वात् युगः सन्विकार्यः । आगे
निपातत्वाद्युदात्तत्वं । इदमो ह प्रत्यये सति निम्नगत्यात्, इहशब्दे
प्रत्ययस्कारः । वक्षति, वक्षतिधातोर्नाडर्थे क्कान्तोऽनुट्, स्यप्रत्ययगतस्य
वकारस्य योमोऽपिहान्त्वः, वक्ष वेडि, सिन्वङ्गं वेडि (पां ३।१।

॥

१ ३ १ अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे ।

यशसं वीरवत्तमं ॥

१ ४ १ अग्ने यं यज्ञमधुरं विश्रुतः परिभूरसि ।

स इद्वेषु गच्छति ॥

३३) इति सिप्, जेटोऽडाटो (पां ३ । ४ । ६३) इत्यङागमस्य, ततो वक्ष-
सीति सम्पद्यते, तस्य सिङ्गन्तात्त्रिपातः, संज्ञितात्तरः ॥ २ ॥

पूर्ववदाधाने द्वितीयेऽष्टौ प्रथमान्यभागस्थानुवाक्या सूक्तमता
द्वितीया तामेतां द्वितीयाम्चमाह अभिनेति । योऽयं होत्रा क्षुत्योऽग्निः,
तेनाग्निनामितभूतेन यजमानो रयिं धनं अश्वदन्त्रोत् प्राप्नोत् ।
कीदृशं रयिं, दिवे दिवे पोषमेव, प्रतिदिनं युष्मन्माश्रतया वर्द्धमान-
मेव, ननु कदापिदपि क्षीयमाणं । पुनः कीदृशं, यशसं दानादिना
यक्षोयुक्तं । पुनरपि कीदृशं वीरवत्तमं, अतिशयेन मुख्यभत्वादि-
बोहपुरुषोपेतं, सति हि धने मरुताः सम्पद्यन्ते । रयिश्चो मघसि-
न्यादिधननामसु पठितः, अत्र पिङ्गस्वरः । अश्ववत्, अग्नौतेर्धातोर्नेटि
अत्ययेन तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६४) इतीकार-
लोपः, जोटोऽडाटो (पां ३ । ४ । ६४) इत्यङागमः, ततोऽश्ववदिति भवति,
तस्य निपातः । यजन्तात्तात् पोषशब्द आद्युदात्तः । श्वशब्दस्य निपातत्वे
ऽपि श्वादित्वादन्तोदात्तत्वं । वक्षारान्तादिवृशब्दात् परस्ताः सप्तम्याः,
सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाया जालः (पां ७ । १ । १६) इति श्रे-
भावे सति, सावेकाचक्षुतीपादिर् (पां ६ । १ । १६८) इत्यादिना,
ऊङिदंमदाद्यमुल्लेख्यः (पां ६ । १ । १७१) इति सूत्रेण वा तस्योदा-
त्तत्वं, नित्यवीक्षयोः (पां ८ । १ । ४) इति द्विभावे सति उत्तरभागस्य,
अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । ३) इत्यनुदात्तत्वं । यशसं, यशोऽस्यासीति
द्विगुणे सति, अर्श आदिभ्योऽच् (पां ३ । १ । १७७) इत्यच्प्रत्ययः,
पिङ्गस्वरान्तोदात्तत्वं अत्ययेन बाधित्वा मध्येऽदात्तं । पिङ्गस्वरान्तोदा-
त्तादीरशब्दात्तुप्तमपोः पिङ्गादनुदात्तत्वं, ऋक्षनुद्भ्यां मतुप् (पां ६ ।
१ । १७६) इत्यनुदात्तत्वं न भवति, सौ अषर्षात्तात्, गगोश्चन्
साववर्षाडङ्कुङ्कुङ्गः (पां ६ । १ । १८२) इति निर्वेधात् ॥ ३ ॥

अभिन्नवचद्वयस्य मध्यवर्तिभूक्त्येषु द्वितीयसवने मैत्रावद्वयस्य अप्रसं

अथ

१.५ १ अग्निर्हीता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः १

देवो देवेभिरागमत् ॥ १ ॥ वर्गः ॥

यज्ञमित्यादिभ्यो वैकल्पिकोऽनुस्यूयस्तुचः, यत्तच्च सप्तमाध्याये यज्ञवि-
त्वादित्युक्ते स्मृतिं, अग्निं वाचधन्तममेयं यज्ञमभ्यरमिति । तस्मिंस्तुत्रे
या प्रथमा सा सूक्ते, तामेतां चतुर्थीन्द्वयमाह अभ्येयमिति । हे अग्ने,
त्वं, यं यज्ञं विन्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः, यद्विना प्राप्तवानसि, स इत्
स एव यज्ञो देवेषु त्वमिं प्रणयितुं स्वर्गं गच्छसि, प्राच्यादिक्षुर्हिंनसिषु
आहवनीयमार्ज्याणीयमार्चपत्वाग्नीध्रीयस्थानेऽभ्यरसि, परिश्रव्देन
होभीयादिघिष्णव्यातिर्विषक्षिता । कीदृशं यज्ञं, अथर्वं हिंसार-
हितं, अहि अग्निना सर्वतः पाजितं यज्ञं शश्वसादयो हिंसितुं प्रभ-
वन्ति । अग्निशब्दस्य घातिकसामन्विताद्युदात्तत्वं । न विद्यतेऽथर्वो
ऽत्येतिवज्जनीहैः, नजसुभ्यां (पां ६।१।१७९।) इत्यन्तोदात्तत्वं ।
विन्वत इत्यत्र तत्तिजः प्रत्ययश्चरं बाधित्वा पूर्ववर्त्तस्य, जिति (पां ६।
१।१६०।) इत्युदात्तत्वं । यद्विभूरित्यत्राख्ययपूर्वपदप्रकृतिसवरत्वे
प्राप्ते तदपवादत्वेन कदुत्तरपदप्रकृतिसवरत्वं । असीत्यत्र निघाताभावो
यच्छब्दप्रयोगात् ॥ ४ ॥

प्रथमोऽभ्येयमाह अग्निर्हीतेति । अयमभिर्देवोऽन्यदेवैः हविर्भो-
जिभिः सहगमत्, अग्निन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः, हीता
होमनिष्पादकः । पुनः कीदृशः, कविक्रतुः, कविशब्दोऽत्र कान्तवचनो *
ननु मेधावी नाम, क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम, ततः कान्तप्रज्ञः
कान्तकर्म वा † । पुनः कीदृशः, सत्यः, अष्टतरहितः, यजमवशं प्रय-
च्छसीत्यर्थः । पुनरपि कीदृशः चित्रश्रवस्तमः, श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः,
अतिशयेन चित्रकीर्तियुक्तः । कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र
वज्जनीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं । सत्यु साधुः सत्यः, सत्वादश्रपथे
(पां ५।४।६६।) इत्यत्रान्तोदात्तो ह्रस्वत्वेन निपातितः । कीद-
न्तस्य गच्छत्वितिशब्दस्य हत्वाभाव उकारनोपश्रान्दसः, ततो य-
मागमदिति भवति, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ इत्युत्संहितायां वेशर्च-
प्रकाशे प्रथममाख्यस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

॥

१ ६ १ यदङ्ग दानुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ॥

तवेतत् सत्यमङ्गिरः ॥

१ ७ १ उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं ॥

नमो भरत एमसि ॥

आभेयद्वक्त्रे षष्ठीस्थमाह, यदङ्ग दानुष इति । अङ्गत्वमिमुखीवर-
 आर्था निपातः, अङ्गाभे हे अभे त्वं, दानुषे हविर्दत्तवते यज्ञमानाय,
 तन्वीत्यर्थे यद्वक्त्रं, वित्तं गृहप्रजापत्यस्य कल्याणं करिष्यसि, तद्वक्त्रं
 तवेत्, तवैव पुत्रहेतुरिति शेषः । हे अङ्गिरोग्ने तच्च सत्यं, न त्वत् वि-
 सन्नादोऽस्ति, यज्ञमानस्य विनादिसम्पत्तौ सत्त्वामुत्तरक्रान्तुष्टानेता-
 भेदेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थे शाखायनिनः समामनन्ति, यदै पुत्र-
 यस्त्यजिन्, तद्वक्त्रं, गृहा भद्रं, प्रजा भद्रं, यज्ञवो भद्रमिति । अङ्गशब्दस्य
 निपातत्वेऽपि अङ्गशब्दित्वादनीदात्तत्वं, दान्वाङ् साङ्गान् मीढ्वाङ्
 (पां ६ । १ । १२) इति सूत्रेण दाङ्गदान इति धातोः कसुप्रत्यये निपातितः,
 तच्च प्रत्ययश्चरः । आमन्वितस्याभिश्चब्दस्य पदभरत्वेनाहमिकानुदा-
 त्तत्वं न शङ्कनीयं, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८) ।
 इत्यादादाविति यथैदस्मात् धाष्टिकमाद्युदात्तमेव, भद्रशब्दस्य
 नन्विषयत्वेनानुदात्तप्रसङ्गावपि, भद्रिकञ्चान् इति धातोः परिरक्-
 प्रत्ययेन निपातमादनीदात्तत्वं, अस्मिन् वाक्ये यच्चब्दप्रयोगात्, निपा-
 तैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । २०) इत्यादिना निपाते प्रतिषिद्धेऽस्य प्रत्य-
 यश्चरेण सति शिष्टेन करिष्यसीति शब्द उपान्नीदात्तः । तच्च इत्यत्र,
 यज्ञदक्षदोर्हसि (पां ६ । १ । १११) इत्याद्युदात्तत्वं । अङ्गिरः,
 अङ्गिरा अङ्गारा इति शास्त्रः । ऐतरेयिष्योऽपि प्रजापतिदुहिद्व्या-
 नीषास्थाने समामनन्ति, ये अङ्गारा आसंकोऽङ्गिरसोऽभवन्निति,
 तस्मादङ्गिरोनामकमुनिना रेवतादङ्गाररूपस्याभेदङ्गिरत्वं, अथ यदा-
 त्तपदत्वेनाहमिकानुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

आभीषोमप्रवचने उपत्तामइत्याद्यनुवचनीयस्तुतः, एतच्च ब्राह्मणे
 समासार्थः । उप त्वाग्ने दिवे दिव उपप्रयं पतिप्रतमिनि*तिशब्दैर्वा बान्वा-

५५

१. ८. १ राजन्मध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं १

वर्धमानं स्वे दमे ॥

१. ९. १ स. नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव १

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २ ॥

हेति, तस्मिन्सृष्टे या प्रथमा सा सृष्टौ सप्तमी, तामेतां सप्तमीमृचमाह, उपत्याम इति । हे अग्ने, वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिवं दोषा-
वस्रोदाधावहनि च धिया बुद्ध्या नमोभरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः,
उप सप्तमी, ता समसि त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपातस्वरः । त्वा,
त्वामौ द्वितीयायाः (पां १ । ८ । २१) इति वृष्णशब्दस्यानुदात्तत्वादेष्टः ।
दोषाशब्दो रात्रिवाची, वस्त इत्यत्रवाची, इन्द्रसमासे, कासंको जपा-
दयश्च (पां ६ । १ । १७) इति कार्तिकोजपादित्वादाद्युदात्तः ।
सावेकाचसृतीयादिविभक्तिः (पां ६ । १ । १८) इति धिवो
विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः, भरन्त, इत्यत्र ऋपः पितृवाचतु-
र्लसार्वाधायुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । समसि इत्यत्र,
इदन्तोमसि (पां ७ । १ । ४६) इति इदन्तावयवको मसादेष्टो
निपातश्च ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह राजन्मध्वराणामिति । पूर्वमन्वे त्वामुपैत इत्य-
भिमुद्दिष्टोक्तं । ऋदृशं त्वा, राजन्तं दीप्यमानं । अध्वराणां रात्रासृष्ट-
विंशारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यमादिनः
कर्मफलस्य दीदिविं, यौनःपुन्येन भृशं वा दीतकं, साङ्ख्याधारमभि-
दृष्टा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे सप्तम्यमृष्टे यज्ञज्ञानार्थं
विविभिर्वर्द्धमानं । राजन्तं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववङ्गातुस्वरः
शिष्यते । दीदिविं, दीदिविशब्दस्य, अथकानामादिः (पां ६ । १ ।
१७८) इत्याद्युदात्तः । दमे, दमशब्दो, उषादीनाञ्च (पां ६ । १ ।
१०१) इति वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह स नः पितेवेति । हे अग्ने, स त्वं गोऽस्मादर्थं सूपायनः
श्रीभनप्राप्तियुक्तो भव, तथा गोऽस्माकं स्वकये, विनाशराहित्यार्थं
वचश्च समवेतो भव, तत्रोभयत्र दृष्टान्तः, पितेव सूनवे, यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सूपायनः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् । अस्माकं प्रायेण

द्वितीयखण्डः ।

अध्या. १ ।

१ १ १ वायवायाहि दर्शितेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि शुधी ह्यं ॥

न इत्येतस्य, अमुदात्तं सर्वभूषादादौ (पां ८ । १ । १०८) इत्यनुदात्तत्वं ।
आदयोऽसत्त्वे (पां १ । ४ । ५७) इति आदीनामनुदात्तत्वादिवशब्दे-
ऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः, पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वश्च वक्तव्यमिति
वार्तिकेन समस्तः धितेवेतिशब्दे मध्येऽदात्तः । शोभनमुपाधनं यस्तेति
पठनीहो, नञ् सुब्धः (पां ४ । २ । १०२) इत्यन्योऽदात्तत्वं । सप्तश्लेष-
पदात् परत्वं आस्तीति न निघातः, कसार्वधातुक्कानुदात्तत्वे सति
धातुसंज्ञावशेन । इतिप्रथमस्य प्रथमे द्वितीये वर्गः ॥ २ ॥ इत्यभिहितं ॥

अभिभोज इत्यादिद्व्यन्तमभिष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं,
तथा वायवायाहीत्यादयस्तुचाः प्रउमे विनियुक्ताः, तत्रेदच्चिन्त्यन्ते ।
ब्रह्मं किं देवतास्वरूपं संस्कारकर्म, किं वा प्रधानकर्मेति, अत्र
पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास, कृतशस्त्रयोस्तु संस्कारो वाग्यावदेवता-
भिधानत्वादिति । आत्मेऽक्षुवते, पृष्ठेऽक्षुवते, प्रउमं शंसति, निष्कोदध्यं-
शंसतीति श्रूयते, अत्र कृतिः शंसनश्च गुमिनिष्ठगुणाभिधानं, इन्द्रस्य तु
शोर्धायि प्रथेचमित्यत्र दृष्टत्वात्, एवं सति वाग्यान्वायेन गुमिन्वा
देवताया अभिधायकत्वेन कृतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयं, वाग्या-
यास्त्ररूपत्वं दर्शनाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थत्वकारणेन निर्वीर्यं, तद-
दवाधि तुशब्दः प्रधानकर्मेत्वं व्यावर्तयति । सिद्धांस्ती तं पक्षं दूषयति,
अर्थेनस्वपक्षेति देवताशास्त्रोदगार्थस्य मुखभूतत्वादिति । तुशब्देन
संस्कारत्वं वारयति, संस्कारपक्षे प्रयोजनयोगेन मन्त्रः, स्वस्मानादपा-
कृष्येत, कुतः, मन्त्रमतं देवतावाचकं यद्विन्द्रादिनामास्ति तथोदमया
मन्त्ररूपेण प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य मुखभूतं, तस्माद्यत्र प्रधान-
भूतदेवतासि च मुखभूतमन्त्रो नैतन्मन्त्रः, तद्यथा, माहेन्द्रयज्ञसन्निधौ

अभित्वाशूरेत्ययं प्रगाथ आह्वयः, स चेन्नं प्रकाशयति, बहु महेन्द्रं,
ततो यन्नैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽप्यवर्षयौयः, तथा सति कर्मसन्निधी
बाधोवाता। तदेतत् सिद्धान्तिनाभिहितं दूधमं पूर्वपक्षी समाधत्ते,
वशावदागुकार्यं स्यादिति। वाशब्दः प्रगाथस्यान्वयः नयनं वारयति,
यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षकार्यं, यथा सा वा यथा
सर्वदेवतायदजा वशावययामात्मनेतेत्यत्रावावशाशब्देन चोदिते
कर्मसिद्धान्तिनागुणशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति
तद्वत्। तस्मान्नमहत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मसिद्धान्तिनागुणशब्देनाभिधानम-
विरुद्धं, लोकेऽपि महाराजं केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः। तदे-
तत् समाधानं सिद्धान्ती दूषयति, न श्रुतिसमवायित्वादिति। यदुक्तं
वशान्वायेन राजान्वायेन वास्ययज्ञस्यैन्द्रो देवता युज्यत इति तत्र, देवता
त्वस्य तद्विदित्यतिसमवायित्वात्, माहेन्द्रपद इत्यत्र, सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थे
महेन्द्रावाशौचेति महेन्द्रशब्दादन्वयप्रत्ययो विहितः, तस्मान्नमहेन्द्र एव
देवता न त्विन्द्रः। विषयं बाधमाह गुणस्थानर्थक इति। यदीन्द्रो देवता
स्यात्तदानीमैन्द्रपद इत्येतावत्तैवार्थवन्तौ महेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽन-
र्थकः स्यात्, चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः। हेत्वन्तरमाह तथा
याव्यापुरोक्तचोदिति। इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदे यथा महेन्द्रगणः सार्थक-
स्तथा याव्यापुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते। ऐन्द्रसाम-
सिमिन्वादिने इन्द्रस्य याव्यापुरोऽनुवाक्ये, महाराजो यजोऽजसेत्वादित्ये
महेन्द्रस्य पूर्वपक्षिकोक्ते वशावदान्ते वैद्यमहाह वशायात्मर्थसमवाया-
दिति। या वशा विधिवाक्ये श्रुता, तस्या एव निगमेषु कामशब्देन व्यव-
हारो न विरुद्धः, कामत्वलक्ष्यस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात्, तत्र प्रत्य-
क्षेणोपलभ्यते, इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः, तस्माद्विषमो हकान्तः।
एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसङ्गात्, तद्वारयितुं शोचश-
स्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तिना मतं। पुनरपि पूर्वपक्षी तदेत-
न्मतं निराचष्टे, यजेतिवार्थवद्व्यादिति। वाशब्दः सिद्धान्तिसमवा-
यार्थः, यन्नैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो मेतव्य इत्यथसेव पक्षः स्यात्, कुतः,
अर्थवत्त्वात्, ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रमेव प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवाज्
स्यादिति, महेन्द्रन्तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रत्यक्षेण,
तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव शोचशस्त्रयोर्गुणमिति विहितः
पूर्वपक्षः। अथ सिद्धान्तमाह, अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकाशो-
क्तौति शंसति त्रियोक्त्यंति विदध्यात्मिति। अपि वेदानेन संस्कार-

कर्मत्वं ज्ञातव्यं, स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्तत्तुभावापि स्वप्रकर-
 णेन कस्याश्चिद्विधानविधायिका उत्पत्तिं विदध्यातां, कुतः, श्रुतिसंयोगात्,
 तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरिच्छते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिद्धाति ।
 तथाहि गृणिमन्पसर्जनीछत् तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं
 श्रुतिः, यो देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः श्रुतिमवगच्छन्ति,
 श्रुतस्यापसर्जनत्वे तु श्रुतिर्न प्रतीयन्ते, चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारये-
 त्युक्ते श्रुतिं न मन्यन्ते, किन्वाङ्गागप्राधान्यमेव बुद्ध्यन्ते । एवं मन्वेत्यपि
 या देवता सेयमीदृशैरुपैरुपेतोति गुणप्राधान्यं विधीयते, तत्तत्तेषु
 सेयमीदृशगुणयुक्ता, सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं श्रुति-
 र्न स्यात्, ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने
 तात्पर्याभावादेन्द्रोऽपि प्रमाथः कप्रकरश्च गते माहेन्द्रकर्मस्थेवावति-
 ष्यते । यदि देवतानुस्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्हिदृष्टमस्तु,
 प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह, शब्दपृथक्त्वचेति । द्वादशाभिष्टौमस्य
 स्तोत्राणि द्वादशशस्त्राण्येव द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते,
 देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि भग्नसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वाद-
 शशस्त्रा न स्यात्, प्रधानकर्मज्ञान्वान्व्यस्तोत्रपृथक्त्वोच्चादिनामकानां
 भिन्नत्वात् द्वादशत्वसङ्कोपपद्यते, एवं शस्त्रवाक्येऽपि धेन्यं । विपक्षो
 बाधमाह अनर्थकश्च तद्वचनमिति । अप्रियुतिः श्रूयते, आग्नेया यज्ञा
 भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते, आग्नेयीषु स्तुयन्ते आग्नेयीः शंस-
 न्तीति । तत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात्, चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेषु
 आग्नेयज्ञानसारेण देवतापदस्यैव सत्त्वाग्नेयत्वसिद्धिः, प्रधानकर्म-
 पक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोद्वाभावादाग्नेयमन्त्रान्तरविधिष-
 चनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वन्तरमाह, अन्यस्मार्थः प्रतीयत इति ।
 सम्बन्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याक्षरं, सम्बन्धश्च द्वयोर्भवति नत्वेकस्य,
 तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते, स च संस्कारपक्षे न सम्भवति,
 देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्त्वैकत्वात्, प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्र-
 कर्मचेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि दृष्टुतौ शंसुतुताविस्त्रेकार्थः
 तथापि प्रगीतमन्त्रसार्थं स्तोत्रं, अप्रगीतमन्त्रसार्थं शस्त्रमिति तयो-
 र्विवेकः । हेत्वन्तरमाह अभिधानश्च कर्मविवेति । यथा प्रधान-
 कर्मणि अभिहितं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं, तथा प्रउमं
 शंसतीत्यभिधीयते, अवत्तस्यादृष्ट्यात् प्रधानकर्मत्वं । हेत्वन्तरमाह
 कथनिरुक्तेचेति । श्रुतस्य श्रुतमसीति स्तोत्रानुमन्यमानाया वाच्य-

शेषे स्थावककर्मवाञ्छात्, इन्द्रियावन्ती वनामहे भुक्तीमहि प्रजामिध-
मिति, यत् देवताप्रयुक्तं यजमाञ्छात्, अतो न देवता संस्कारः, किन्तु
प्रधानकर्मेति स्थितं । अनेन तु निर्यायेन प्रयोजनविज्ञातिषूहाभावः,
संस्कारपक्षेन यस्यां विज्ञातो देवतान्तरं, तत्र तद्वाचकं यदमूहनीयं
स्यात्, तन्माभूदिति प्रधानकर्म्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं,
ग्रहाणां देवतान्त्र्ये कृतशस्त्रयोः कर्म्मत्वादविकारः स्यादिति । अत्र
संग्रहज्ञेयौ । प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता । दृष्टादेव स्मृति-
क्षेपेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ स्मृत्यर्थत्वे स्मृतिशंसत्वोर्धात्वोः श्रुता-
र्थवादः । तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये महमिति । अभिष्टेन-
सत्त्वादिने सूर्योदयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्,
एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं, देवेशः प्रातर्यामभ्यो होतरनुब्रूहीत्या-
चाध्वर्युदित्यादिब्राह्मणं, तस्मिंश्च प्रातरनुवाकोऽभिमीलहत्यादिशस्त्र-
मन्तर्भूतः, तत्र व्याख्यातं, प्रातासवनं वैश्वदेवग्रहादृष्टं प्रउगशस्त्रं
होता शंसनीयं, तत्र शस्त्रं वायवायाहीत्यादि समष्ट्यात्मकं, एतच्च
ब्राह्मणे उपोष्यमित्यादिखण्डे प्रपञ्चितं, तथा पञ्चमाध्याये स्तोत्रमग्रे
शस्तादित्यादिखण्डे सूचितञ्च । अप्येयमनुक्रमणिका, वायो वायव्यै-
न्द्रवायवमेन्द्रावस्यास्तवाः, अश्विनाद्वादशश्वेन्द्रावैश्वदेवसारस्व-
तास्तवाः, समेताः प्रउगदेवता इति, अस्यायमर्घा, वायवायाहीत्या-
दिकं नवर्चं सूक्तं, अश्विं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुदृष्टेः, तत्राद्यस्तुषो
वायुदेवताकाः, द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकाः, तृतीयो मित्रावरुणदेव-
ताकाः, अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं, तत्राद्यस्तुष अश्विनः, द्वितीय
ऐन्द्रः, तृतीयो वैश्वदेवः, चतुर्थः सारस्वतः, तेषु तृतेषु प्रतिपाद्यता-
यादयः सारस्वतास्ताः समसङ्ख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति, मधुव-
न्दसोऽनुवर्त्तनात् स एव ऋषिस्तथैवानुदृष्ट्या भायवं कन्दः, वायव्ये
द्वये प्रथमा, ऐश्वर्येन्द्रवायवस्यैकापुरोऽनुवाच्या, एतच्च ब्राह्मणे समाज्ञातं,
वायव्या पूर्वापुरोऽनुवाक्यैन्द्रवायव्युक्तरेति, तथा सूचितञ्च वायवायाहि
दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति वायव्येद्वये प्रथमाश्च समाह
वायवायाहीति । दर्शत द्वे दर्शनीय वायो कर्म्मण्येतस्मिन् आयाहि
आमन्त्रे, तदर्थमिमे सोमा अदंज्ञताः, अभिववादि संस्कारोऽङ्गव्याद-
क्षेपां तात्सोमान् पाहि पिय, यदा तेवामेकदेश इत्यध्याहारः, तत्
पानार्थं हवमसदीयमाङ्गानं भुधि ऋषे ! अत्र याक्तः, वायवायाहि
दर्शनीयेमे सोमा अदंज्ञता अदंज्ञवाक्त्वोऽपि न ऋषे नोङ्गानमिति ।

१ २ १ वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः ॥ सुतसोमा अहर्विदः ॥

रर्जत, भृमृहशीत्यादिरुपेयासत्प्रत्यय षीत्यादिकः । विश्वादनोदात्त-
स्यामन्वितानुदात्तत्वं । अर्तिस्तुष्टित्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य
नित्यस्य । अणमित्यत्र आम्सोरेषादेशः । अहर्विदशब्दे समासा-
नोदात्तं बाधित्वा व्ययेन पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वात् प्राप्तिः भूयत्वं (पां १ ।
४ । ६४ ।) इत्यर्णशब्दस्य गतिसंज्ञायां, इतिवारक (पां ६ । १ ।
१९६ ।) इत्यादिना ऋदुत्तरपदप्रकृतिसंस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन,
इतिरनन्तरः (पां ६ । १ । ४६ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं, निष्पा-
तत्वादणशब्द आधुदात्तः । षाहीत्यत्र पिनादेशाभावशब्दात्कः ।
शुधीत्यत्र, अष्टशु (पां ६ । ४ । १०९ ।) इत्यादिना हेर्धिभावः, तिष्ठ-
न्नादुत्तरस्य निवातो भाक्ति, सेर्धपिच (पां ६ । ४ । ८७ ।) इति घित्व-
निषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्यः । हवमित्यत्र ऋयतिधातोर्बज्जं
कृन्दसि (पां ६ । १ । ३४ ।) इति सम्प्रसारणे सञ्चारकत्वात्,
ऋदोरय् (पां ६ । ३ । ५७ ।) इत्ययप्रत्ययः, तस्य घित्वादनुदात्तत्वे
सति घातुस्यः शिष्यते । संहितायां शुधीत्यस्य, अन्येषामपि दृश्यते (पां
६ । ३ । १३७ ।) इति दीर्घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह वाय उक्थेभिरिति । हे वाघो जरितारः सोतात्
कृतिस्यजमानास्त्वामच्छा त्वामभिशस्य उक्थेभिराण्यप्रउगादिशस्त्रै
जरन्ते कथन्ति । कीदृशास्ते सुतसोमा अभियुतेन सोमेनोपेताः । अह-
र्विदः, अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोभादिकतौ वैदिकव्यवहा-
रेण प्रसिद्धः, कालमिच्च इत्यर्थः । अर्चति गायत्रीत्यादिषु षतुष्टत्वा-
दिशब्दवर्तिकर्मासु जरते ऋयतीति पठितं । स्तुतेदप्यर्चनविशेषत्वात्
षौचिधेनाप्यनुत्तर्यो जरतिधातुः । अहर्विदशब्दस्य संहितायां, निपात-
स्य च (पां ६ । १ । १९६ ।) इति दीर्घः । सुतसोमाइत्यत्र ऋजुवी-
हित्वाद् पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरः । अहर्विदइत्यत्र समासस्य बाधित्वा,
षतुष्टये तुष्ट्यर्थेऽतोया (पां ६ । १ । १ ।) इति द्वितीयापूर्वपद-
प्रकृतिसंस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन, इतिवारक (पां ६ । १ । १९६ ।)
इत्यादिना ऋदुत्तरपदप्रकृतिसंस्वरः ॥ २ ॥

१ ३ १ वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दामुषे ॥
उरूची सोमपीतये ॥

(दृचः २)

१ १ १ इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतं ॥
इन्द्रवो वामुशानि हि ॥

इतीयाम्बममाह वायो तवेति । हे वायो, तव धेना वाक् सोम-
पीतये सोमपाचार्ये दासुषे दान्वांसं दक्षवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति,
हे यजमान, त्वया दत्तं सोमं मास्यामोक्षेवं वायुर्जुतइत्यर्थः । कीदृशी
धेना प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वती, सोमगुहं यमयन्तीत्यर्थः ।
उरूची, उरून् वरून् यजमानान् गच्छन्ती, ये ये सोमयाजिनकान्
सर्वान् वदीयन्तीत्यर्थः । प्रपृञ्चतीत्यत्र, इतुरनुमो न यजादी (पां ६ । १ ।
१७१) इति शत्रुदासः । श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु बाङ्गानामु
ग्रयो धेना सा इति पठितं वर्तते । अयसइत्यादिषु द्वाविंशधिक-
प्रत्यसङ्काकेषु गतिकर्म्मसु गति जिगातीति पठितं । दासुषइत्यत्र,
अत्यर्थकर्मणि (पां २ । ३ । १२) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरा-
दित्थेन स्त्रीषु कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतयइत्यत्र षड्ग्रीहिवाभावेऽपि
आत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरः ॥ ३ ॥

इन्द्रवायवे इचे प्रथमाम्बममाह, इन्द्रवायु इमे सुता इति ।
यतस्या आच इन्द्रवायवसहे द्वितीयपुटोनुवाक्यारूपेण विशेष-
विनियोगः पूर्वमेवाहः, हे इन्द्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुता अभि-
मुतास्तस्माद्युवां प्रयोभिरसैरसम्भवं दातव्यैः सप्तोपागतं अस्मत्समीपं
प्रत्यागच्छतं, हि यस्मादिन्द्रवः सोमा वा युवामुशानि कामयन्ती, तस्मा-
दागमनमुचितं । इन्द्रवायुश्चन्द्रस्यामन्विताद्युदात्तत्वं । प्रीत्ययानि भोक्तु-
निति प्रयास्यत्वात्, प्रीधातेरन्तभावितण्ययादसुगुहत्वे सति निश्चयः ।
अनिधातेर्लोपमध्यमपुरुषदिनचने, षड्गं कन्दसि (पां २ । ० । ००)
इति ऋषो कृत्ति सति, अनुदातोपदेश (पां ६ । ० । ३०) इत्यादिना
अकारलोपक्षतेः प्रत्ययमिति भवति । इन्द्रवः, उन्दीक्षेदन इति धातोः, उ-
न्दिवादेरित्युक्तप्रत्यय आद्यकारलोकारादेशश्चोऽादिककृत इन्द्रश्चन्द्रस्य
निश्चयः, तिनकृतेः सोमरसस्य प्रवासात् स्नेहनं सम्भवति । युञ्जश्चन्द्रा-

१ २ १ वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीयम् १

तावायातमुपद्रवत् ॥ ३ ॥

१ ३ १ वायविन्द्रश्च सुन्वत आयातमुप निष्कृतं १

मश्वित्था धिया नरा ॥

देशस्य वामित्वेयस्य, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तः । उग्रान्तोत्थस्य निघाते, हिच (पां ८ । १ । ३७ ।) इति सूत्रेण निघाते प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिचस्य निपातस्वरः ३१ ।

द्वितीयाष्टचमाह वायविन्द्रश्चेति । अत्र चकारेण वायः समुच्चोयते सन्निहितत्वाद्वायुरेव, हे वायो, त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान् सोमाम् चेतथो जानीथः, यदाभिषुतानां सोमार्णां विज्ञेयमित्यथाह्वारः । कीदृशौ युवां, वाजिनीयसू, वाजिनीयस्यो यद्यप्युषेणामस्य पठितस्तथाप्यत्रासम्भवाद्दृष्टं दृश्यते, वाजोऽग्रे तद्यस्यां हविःसन्तवा-वस्ति सा वाजिनी, तस्यां वसत इति तौ वाजिनीयसू, आमन्त्रितत्वादनुदात्ता, तौ तथाविधौ युवां ब्रवत् क्षिप्रमुप समीपे आयातं आगच्छतं । वज्रिंशतिसङ्ख्याकेषु क्षिप्रनामसु क्षिप्रं मक्षु ब्रवदिति पठितं, तत्र फिटस्वरः ॥ २ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीया वर्गः ॥

येन्द्वाधवे ऋचे तृतीयाष्टचमाह वाययिवन्द्रश्च सुन्वत इति । हे वायो, त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः, सोमाभियव कुर्वतो, यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं सोममुपायातं आगच्छतं । नरा, हे नरौ मरुधौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ, युवयोरगगतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मक्षु त्वया संस्कारः सम्पत्स्यते इत्याह सत्यं । वायो इत्यस्य, आमन्त्रितस्य च (पां ४ । १ । १५८ ।) इति वास्तविकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रः, इदिपरमैश्वर्यं इति घातुः, इदितो नुमधातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः, अष्ट्येन्द्राग्रवक्षविप्रकुप्रसुब्रह्मरभेयादिना धौमादिक रन्प्रत्ययान्तो निपातितः, जिग्यादिनिर्णयं (पां ४ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तः । अशब्द आदेशोऽनुदात्ता इति षिट्स्वरानुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र, वतुवनुमो-नद्यजादौ (पां ४ । १ । १७१ ।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं । निष्कृतं, निरित्यस्य समित्येतस्य स्थान इति वाक्कः । कृतशब्दः, आदिकर्मणि क्तः कर्परिच (पां ३ । ४ । ७१ ।) इति कर्परिच क्तः, संस्कृतं प्रवृत्त

११ मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं ।

धियं घृतावीं साधन्ता ॥

इत्यर्चाः, कुमतिमादयः (पां १ । २ । २८ ।) इति समासेऽप्ययपूर्वपद-
प्रकृतिसंस्मृत्यै धामे, धाधधन्ताज्जिघत्तायां (पां १ । २ । १४४ ।)
इत्यन्तोदात्तः, गतिरनन्तरः (पां १ । २ । ४६ ।) इति निस उदात्तत्वं
न भवति, तद्वि कर्मणि क्ते विहितं, निष्करोतीति निष्कृदिति
किनन्तव्याख्यानेषु, गतिकारकोपपदात् क्तु (पां १ । २ । १४६ ।)
इत्यकार उदात्तः स्यात् । धिया, साधेष्वाचस्तृतीयादि (पां १ । २ ।
१६८ ।) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । नरा, सुपांसुषुक् (पां ३ । १ ।
४६ ।) इत्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्य उद्देशः, पदात्परत्वात्,
सामन्त्रिकस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याद्यमिको निघातः ॥ १ ॥

मित्रं ऊव इति मैत्रावरुणस्तथैव गन्धामयने व्यारम्भणीये चतुर्विंशे
ऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः, तत्रैवामिषवधङ्गेऽपि
विनिधुक्तः, तथाचाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्यादिखण्डे मित्रं
वयं हवामहे, मित्रं ऊवे पूतदक्षमित्यादिसूचितं, तथैवामिषवधया-
हानीतिखण्डे परिशिष्टानावापान्ऽतुय मित्रं वयं हवामहे मित्रं
ऊवे पूतदक्षमिति च, तस्य मैत्रावरुणस्य प्रथमाह्वयं मित्रं ऊव
इति । अहमस्मिन् कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रवर्णं मित्रं
ऊवे, तथा रिशादसं, रिशानां हिंसकानामदसं सम्भोक्तारं वरुणं
ऊवे आहूयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ, एतमुदकमसति भूमिं प्राप-
यति या धीर्वर्षककर्म तां घृतावीं धियं साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ।
मित्रशब्दः पुंलिङ्गः, प्रातिपदिकसंज्ञान्तोदात्तः । ऊवे, ज्ञयतेर्बहु-
वचनं कुन्दसोति प्रयोजुकि सति, ऊः सम्प्रसारणं (पां १ । १ । १२ ।)
इत्यनुदत्तौ, बहुवचनं कुन्दसि (पां १ । १ । १४ ।) इति सम्प्रसारणो
उवादेशः, तिङ्ङ तिङ्ङ (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । पूत-
दक्षं, पूतशब्दः प्रत्ययसंज्ञान्तोदात्तः, बहुवचनैः पूर्वपदप्रकृतिसं-
स्मृत्यै । वरुणशब्दः ऋदुदादिभ्य उनन्तिङ्गनन्प्रत्ययान्तौ निष्ठादाद्यु-
दात्तः । रिशन्ति हिंसन्तीषि रिशाः शत्रवः, इगुपधङ्गापीकितः कः
(पां १ । १ । १५ ।) इति कः प्रत्ययः, प्रत्ययसंज्ञान्तोदात्तसामन्त्रिकेति

१ २ १ ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुं बृहत्समाश्राये ॥

दिश्यादाक्षं सर्वधातुभ्योऽसृष्टिस्तत्प्रत्यय औद्यादिकः, निरुद्धेऽनोरय-
दमाद्युदात्तं, ऋतुत्तरपदप्रकृतिसंज्ञेय स एव शिष्यते, शेषनिघाते ऋति,
एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । १ । ५ ।) इति सर्वस्यदीर्घीप्युदात्त
एव । धीरिति, अप इत्यादियु घञिप्रतिपत्त्युक्तेषु कर्मनामसु पठितः
प्रातिपदिकसंज्ञेयानोदात्तः । एतमश्नतीति एताधी, ऋत्विग्दधृक् (पां
४ । २ । ५ ।) इत्यादिना क्रिणि, अनिदिता (पां ४ । ४ । २० ।) इत्यादिना
न कोपः, अघतेषोपसङ्गान्नितिवाचिकेन ङीष्, अघः (पां ४ ।
४ । १९८ ।) इत्याकारलोपे, यौ (पां ४ । ३ । १९८ ।) इति दीर्घत्वं,
एतग्रन्थो, नन्विमयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा एतादीनास्तेव-
नोदात्तः, समासस्य (पां ४ । १ । २२३ ।) इत्यनोदात्तस्यापवादकं,
तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वयोः (पां ४ । १ । २ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञं
बाधित्वा, प्रतिपत्त्युक्तोपपदात् क्रतु (पां ४ । १ । २३६ ।) इत्युत्तरपद-
प्रकृतिसंज्ञेयानोदात्तस्य धात्वकारस्य कोपे सति, अनुदात्तस्य च
यजोदात्तलोपः (पां ४ । १ । १६१ ।) इति छीष उदात्तत्वे प्राप्ते, यौ
(पां ४ । १ । २२२ ।) इति पूर्वपदानोदात्तत्वं । साधना, साध साध्
संसिद्धाविश्वस्मादन्तर्भावितव्ययांस्तुः श्रवादेशे अन्तर्भावित्वा अत्यन्तं
अप, अदुयदेशादुपरि श्रद्धप्रत्ययस्य लसार्वधातुक्तानुदात्तत्वं, द्वितीया-
दिवचनस्य, अपच, अनुदात्तो सुप्यितौ (पां ४ । १ । ४ ।) इत्यनुदात्तत्वं,
धातोः (पां ४ । १ । १६९ ।) इति धातुत्वर एव शिष्यते । सुपां सुशुक्
(पां ४ । १ । १६६ ।) इति विभक्त्येकादादेशः ॥ १ ॥

दीर्घीप्यस्यमाह ऋतेन मित्रावरुणाविति । हे मित्रावरुणौ, युवां
क्रतुं प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागं आश्राये आनश्राये आनवनौ, केन
निमित्तेन, ऋतेन स्वप्रत्ययमावितया सत्केन फलेनास्मभ्यं यत्त्वं दातु-
मिच्छर्थः । ऋतुधौ युवां ऋतावधौ, ऋतमिच्छद्वेकनाम, सत्त्वं वा यत्त्वं
वेति शक्यं; उदकादीनामन्यतमस्य बर्जयित्वा, अतएव ऋतस्युग्रा,
उदकादीन् स्मृशन्तौ । ऋतुग्रं क्रतुं कृशन्तं, अष्टैरयाद्वैभ्रातिर्ग्राहं ।
ऋतग्रन्थो एतादित्वादन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुण-
श्चेति मित्रावरुणौ, देवतादन्तेषु (पां ४ । १ । २६ ।) इतिपूर्वपदस्या

नडादेशः । अतस्तु वज्रयितारविश्वर्षेऽन्तर्भावितत्वाद्युद्धेः क्षिप, अन्तेवामपि दृश्यते (पां ६।३।११७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः, अतस्तु प्रा, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६) इति डादेशः । मित्रावरुणावित्राद्या-
मन्वितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात् परत्वात्, आमन्वितस्य च (पां ८।१।
१६) इत्याद्यमिहो निघातः । ननु ऋतेनेत्येस्य, सुवामन्विते पराङ्ग-
वत्सरे (पां ९।१।१) इति पराङ्गवद्भावेनामन्वितानुप्रवेशात्, पादा-
दित्वेन पदादपरत्वेन आद्यमिह निघाताभावात्, आमन्वितस्य च (पां
६।१।१६) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत्, पराङ्गवद्भावस्य
सुवामन्वितानुप्रवेशेन पदविधित्वात्, समर्थः पदविधिः (पां ९।१।१)
इति नियमात्, इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्राद्योराश्रित इत्याद्या-
तेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्, यथा पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्य-
त्वात् पराङ्गवद्भावत्वात् पादादुदात्तत्वं भवत्येव, यथा मरुतां पितॄ-
न्मरुदं गृह्णामीति, स्यौरतिरित्युतिप्रत्ययान्तत्वेन, एत्रियौ वै पयसो
मरुता जाता इत्याद्यन्तादात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र
सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादुदात्तता जाता, प्रकृते तु ऋतेनेत्यस्यासाम-
र्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति, ऋतादुधावित्यत्र द्वितीयामन्वितस्य
भिघाते कर्त्तव्ये आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८।१।७९)।
इति प्रथमामन्वितेनाविद्यमानवद्भावेन भवितव्यमिति चेत्, भवतु, अत-
एव तस्याध्यवधायकत्वात्, ऋतेनेति प्रथमपदात् परत्वेनैव द्वितीया-
मन्वितं गृह्णियते । यथा इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यादौ, गङ्गे-
शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याध्यवधायकत्वादेव मे इत्येव मदमुद-
ओष्य यमुनेशब्दस्य निघातः, किञ्च प्रकृतेन च मित्रावरुणावित्राम-
न्वितं सामान्यवचनं, तस्य विशेष्यतया विशेषवचनमन्तादुदाहरति,
अतो नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनं (पां ८।१।७९)
इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तराये द्वितीयनिघातः ।
नन्वेवमप्यपादादविद्यमानवत्तः अन्तादुधेत्यस्य द्वितीयपदार्थादन्तात्
भवितव्यमिति चेत्, अतएव हि इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति यमुनिशोभं
सचता इत्यत्र ऋतुमिहपदस्य पदात् परत्वादि पादादित्यादेन निघाता-
भावादाद्युदात्तं जातं, तद्वदपि भवितव्यं, वस्तुतो विशेष इति चेत्,
उच्यते, मित्रावरुणस्य, सुवामन्वित इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशा-
देव अन्तादुधेत्यस्य न पादादित्त्वं, ऋतुमिहपदमपि यज्ञोवमेव पूर्वस्य
सरस्वतीपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिति निश्चयेनेति चेत्, न,

१ ३ १ कवी नो मित्रावरूणा तुविजाता उरुक्षया दक्षं दधाते अपसं ॥ ४ ॥

पराङ्मवद्भावत्वावस्तुवन्तमामन्त्रितं वाञ्छितं प्रकृतः पदविधिः, अत-
स्तयोः सत्त्वेन परस्परान्वये पराङ्मवद्भावेन भवितव्यं, समर्थः पदविधि-
रिति नियमात्, सुतुहिसरस्सतिपदयोश्च न परस्परदेशान्वयः। किन्तु
सचतेत्यनेनासामर्थ्यात् पराङ्मवद्भावः, प्रकृते तु मित्रावरूणादृतादृष्टा
इति द्वयोश्च सामानाधिकरत्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति
भवितव्यं पराङ्मवद्भावेन, यथा मयतां पितरिष्यन् विशेधः। नन्वतद्वत्
तर्हि मित्रावरूणपदस्य पराङ्मवद्भावेन प्रादादित्वादप्रादादिति पर्यु-
दासादामन्त्रितनिघातो न स्यादिति चेन्न, पूर्वं सुवन्तं परस्वामन्त्रित-
माञ्छित्ययः स्वरः प्रवर्तते, तत्र सुवामन्त्रित इति पराङ्मवद्भावः, भवति
चेन्नविधेः ऋतादृष्टपदनिघात इति। तत्र पूर्वस्य पराङ्मवद्भावेन
प्रादादित्वात् संप्रवर्तते, मित्रावरूणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजी-
वति न परस्वामन्त्रितमिति न पराङ्मवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधि-
रिति, ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्, ततः पदात्परस्य मित्रावरूणपदस्य
न स्यादिति चेन्न, समागवाक्ये निघातयुक्तदक्षदादेशा वक्तव्या इति
निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न पराङ्मवद्भाववत्
परस्परान्वयोऽपीत्यर्थः। कसुं, कृणुःकतुरित्यौवादिककृणुः कतुरादेशः।
प्रत्ययसंज्ञादिब्रह्मासः। आशाये, आनशाये, कृन्दसि बुद्ध्, जड्, लिटः
(पां ३। ४। ६।) इति वर्तमाने लिट्, गृहभावस्यकान्दसः। २।

द्वितीयान्धमहाद् कवी न इति। मित्रावरूणावेतौ देवौ नोऽस्माकं
दक्षं वनं, अपसं कर्म च दधाते प्रोचयतः। ऋतादृष्टावेतौ कवी मेधा-
विनौ, तुविजातौ ब्रह्मनामप्रकारकतया समुत्पन्नौ, उरुक्षया ब्रह्मनि-
वासौ। विषो धीरश्चादिषु अनुविंशतिसङ्ख्याकेषु मेधाविनामसु
आदिर्मनीषीति पठितं। उरुत्तुवीक्षेतौ द्वादशसु ब्रह्मनामसु पठितौ।
वजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु ब्रह्मनामसु दक्षो विदित
पठितं। अपसुशब्दः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु कर्मनामसु पठितः। मित्रा-
वरूणा, मित्रशब्दः प्रातिपदिकसंज्ञासंज्ञादासः, वरूणशब्दो निस्स-
ंज्ञासुदासः, इन्द्रे देवताइन्द्रेत्युभाधेव शिष्येते। तुविजातौ, ब्रह्म-
नामप्रकारकतया तत्त्वमन्त्रित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासान्तो-

तृतीयस्तोत्रं ।

हस्तः ॥ १ ॥

१११ अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती ॥
पुरुभुजा चनस्यतं ॥

शक्तत्वं, चतुर्थीसमासे, हि (पां ८ । १ । १२) त्रिति पूर्वपदप्रकृतिसरः
स्यात् । उहक्षया, उरूणां बहूनां क्षयानुवक्षयौ, क्षिप्रवासमन्थोरिति
धातोः क्षयत्वस्मिन्निति क्षय इत्यधिकरणे, एहच् (पां १ । १ । ५६ ।)
इत्यच् प्रत्ययान्तस्य, चितः (पां ६ । १ । १६२ ।) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते,
क्षयो निवासे (पां ६ । १ । २०१ ।) इत्याद्युदात्तत्वं विहितं, समा-
से तु समासस्थितोदात्तत्वं बाधित्वा कदुस्तरप्रकृतिसरेण प्राप्तमृत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं, यद्यपि, धायवञ् (पां ६ । १ । १४४ ।) इति घाघादि-
स्वरैरान्तोदात्तेन बाध्यते, तथापि, यरादिष्कन्वसि बज्ज् (पां ६ । १ ।
१६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ब्रह्मणं । दक्षं, दक्षतेत्यङ्कर्मणो
वञ्, जित्वादाद्युदात्तः । अपसं, अप्यते मक्षमनेनेत्यपः कर्म, आपः-
कर्मोऽस्यायं क्रसो नृद् चित्सुमन्तस्य, अपसस्यारइत्यादौ । निष्वा-
दाद्युदात्तस्याप्यपसूच्यस्यान्त्यर्थेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । १ । इति
प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थी वर्गः ॥ १ ॥

आश्विनस्तुतः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रवौ विनियुक्तः, तथाच
क्षुभितं, अपाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिष
इति, तत्र प्रथमाष्टममाह आश्विना यज्वरीरिष इति । ये आश्विनौ
युनार्मिषोहविर्जलानि अन्नानि चनस्यतं इच्छतं भुञ्जायामित्यर्थः,
यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची, तथापीयइत्यनेन सङ्गः राक्षि पुनराकेशः,
इच्छामुपकल्पितं प्रयुक्तत्वात्तथ्यमुवाच, समुक्तकार्यं अमतीत्यादौ यथा
पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः, यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशा-
वश्विनौ द्रवत्पाणी, हविर्गृह्णाय द्रवदूष्णां घ्रावदूष्णां पात्रिभ्यमुपेतौ ।
शुभस्पती, शोभनस्य कर्मणः पात्रकौ । पुरुभुजा, पुरुभुजौ विशीर्ष-

भुजौ बज्रभोजिनौ वा । अन्विता, आमन्त्रितस्य च (पां ६।१।१८८।)
 इति शास्त्रिकमाद्युदात्तत्वं । यन्वटीः, यागकरशानामप्यत्रानामस्ति-
 ष्चिन्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया, सुयजोर्बुनिष् (पां १।
 १।१०३।) इति वृत्तिप्रत्ययः, वनोरच (पां ४।१।७।) इति
 ङीप्, तत्त्वनिर्गोत्रेण देवादेशः, प्रत्ययप्रत्ययस्य, अणुदात्तौ सुधितौ (पां १।
 १।१०।) इत्यनुदात्तत्वादुदात्तत्वे एवावशिष्यते । इषःशब्दे शस्त्रे
 अनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्य एव शिष्यते । इवत्पाणी, इवन्तो धावन्तो
 पाणी यथोक्तयोः सम्बोधनं इवत्पाणी, तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं, न पुन-
 राष्टमिको निघातः, अथादादादिति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वप-
 दस्य, सुवामन्त्रिते धराकृत्वत्सरे (पां २।१।१।) इति धराकृत्वद्भावेन
 मित्रावहणावृतावृधाविति वदपादादित्यमिति चेन्न, तत्र सामानाधिकर-
 ण्येन परस्परान्वयात्, इवत्पाणी इवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिस्य तु-
 द्विपदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात्, शुभ इति, शुभशुभदीप्ता इत्यस्य सम्प्रदा-
 दित्वात् भावे क्लिबन्तस्य षष्ठीवचनं, यथाः प्रतिपुत्त (पां ८।१।
 ५३।) इति विसर्जनीयस्य यत्वं, तस्य यती इत्यामन्त्रित एततः
 धराकृत्वद्भावात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, न पुनराष्टमिको निघातः,
 तस्मिन् कर्तव्ये इवत्पाणीति पूर्वस्यामन्त्रितस्य, आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
 मानावदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादिति प्रतिषेधात् ।
 ननु मित्रावहणावृतावृधाविति वत्, नामन्त्रितं सामानाधिकरणे (पां
 ८।१।५३।) इत्याविद्यमानवद्भावात्प्रतिषेधेन भावितव्यमिति चेन्न,
 मित्रावहणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः,
 इवत्पाणीपदस्य न तथेति वैधन्यात् । पुरु निष्ठायां भुजौ ग्रंथोस्ती
 आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, सुपसुबुगिति ङादेशः, पुन बज्र भुज्जा इति
 वा । चनस्यतमित्यच, चायोरस्ते ऋक्षेति चायुभूजानि शमनयोरित्य-
 स्मासुप्रत्यये, अकारस्य ऋक्षे चानुदात्तगुणमेष, जोयो व्योर्वाकि
 (पां ६।१।६६।) इति यकारकोषे चनस्य ङादेशनामसुपसुबुगिदात्मन
 इच्छतीति, सुप आत्मनः क्यच् (पां १।१।८।) इति क्यच्, सना-
 च्छन्तेन धातुत्वाद्धातुप्रत्ययमपुनरुपविवचनं, अचः प्रत्ययस्येयोदात्तत्वं,
 अच, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।१।५।) इत्युदात्तः, उपस्था-
 न्तस्य च सार्धधातुकाद्युदात्तत्वे स्वरितत्वं, नच, तिङ्ङितिङः (पां ८।
 १।१८।) इति निघातः, पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेन यदात्
 वरत्वात् पादादित्वादा वदपान्ते ॥ १ ॥

१ २ १ अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ।
धिष्ण्या वनतं गिरः ॥

द्वितीयाष्टपमाह अश्विनापुरुदंससेति । अश्विना ऐ अश्विनौ, युवां मिदोऽस्मदीयाः स्तुतार्धिया आदरयुक्ताया बुद्ध्या वनतं सम्मजतं स्वीकृतं । कीदृशावश्विनौ पुरुदंससा बज्जकर्माशौ, अश्विंशतिसङ्ख्या-
केषु कर्मणामसु दंस इति पठितं । नरा नंतरौ, धिष्ण्या धामर्ण्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृशा धिया शवीरया प्रतिबुद्धया अप्रतिहत-
प्रसरवेद्यैः । अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्य साष्टिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं, पादादित्यान्नाद्यमिहो निघातः, पुरुदंससेत्यपि हि पादादि-
रेव, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वान्नामन्त्रिते
समाग्राधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न, अश्विशब्दवत् पुरुदंससुशब्दस्यापि अश्वि-
नाविव कृत्वा प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनं, नावि-
द्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्य विशेषवचनत्वावगमादुभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन यौनरुतयात् सहाप्रयोग इति चेन्न, गुणविशेष-
सङ्कीर्तनवत् प्रसिद्धमेकनामविशेषसम्बन्धसङ्कीर्तनस्यापि कृत्यप्रयो-
गेन सप्रयोजनत्वाभिप्ययोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात्, अश्विपु-
दंससुशब्दयोरेकाग्र्यवृत्तित्वेऽपि पर्यायावादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
भावेनासामानाधिकार्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेव हि एकस्मिन्नर्थे वृत्तिसामानाधिकार्यं, अश्विशब्दस्या-
श्विसम्बन्धो निमित्तं, पुरुदंससु शब्दस्य तु बज्जकर्मासम्बन्ध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेन्न, तद्विद्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकार्याभिधाने वृत्तमङ्गी-
कृतशब्दयोरेव तद्यात्प्रसङ्गः, अतएव जीडेरन्तेदिते सरस्वतिप्रिये
प्रेयसि मन्त्रिभिर्भुते इत्येतानि ते अश्विये नामानौत्तम सहस्रतमीप्र-
श्नोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि अश्विये नामानि इति वचनेन
पर्यायाद्यामप्यनेकविशिष्टानामसम्बन्धनिबन्धस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः,
कृत्यप्रयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाग्रामपि पर्यायत्वेनासामा-
नाधिकार्यादेव, नामन्त्रिते (पां ८ । १ । ७३) इति निषेधाभावादान-
न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां साष्टि-

१ ३ १ दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृत्तवर्हिषः ॥ आयातं रुद्रवर्तनी ॥

कामाद्युदात्तत्वं, तदहत् प्रकृतेऽपि, कुं शू म् कटि पटि श्रौटिभ्य ईरन्निवन्-
दृत्तौ, बङ्गलवचनादन्वत्रापीत्यनेन शुश्रुगतावितिधातोः ईरन्प्रत्यये
कृते सति निष्ठाश्चवीरया शब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र, सावेकाच
(पां ६ । १ । १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र श्रयः पिप्ताक्षो-
रन्ध्रमदिवघनस्य लसार्धधातुकाच्च, वन वन संभक्ताविति धातुदात्त-
त्वमेवावशिष्यते, नञ्, तिङ्ङु तिङ्ङुः (पां ८ । १ । २८) इति निघातः,
पृथामन्नितास्याविधमन्त्वेन यदादित्यात् । गिरः, सुपोऽनुदात्तत्वे
धातिपादककः शिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाम्बधमाह दत्ता युवाकव इति । अत्रान्वितेन्यद्वर्तते, हे
अश्विनौ, आयातं अस्मिन् कर्मण्यागच्छतं, किमर्थमिति तदुच्यते, सुता
युग्मदर्थं सोमा अभिवृत्तास्तान् स्त्रीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ
दत्ता श्रुत्यामपक्षयितारौ, यदा देववैद्यत्वेन देवानामुपपक्षयितारौ,
अश्विनौ च देवानां भिषजाविति श्रुतेः । पुनः कीदृशौ, नासत्या
असत्यमनृतभाषणं तद्वह्नौ । अथ यावत् सत्यावेव नासत्याइति
उच्यमानेः । सत्यस्य प्रमेतारवित्याग्यायव इति । रुद्रवर्तनी, रुद्रश-
ब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं, यदेतौदोत्तद्भ्रमस्य रुद्रत्वमिति तैत्ति-
रीयाः । तद्यमोदयन्ति तस्मादुन्ना इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां श्रु-
रोदनकारिणां मूरभटानां वर्त्तनिर्मर्गा धाटीरूपो यथेष्टौ रुद्रव-
र्तनी यथा धाटीमुखेन श्रुचून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इति अभिवृत्तसोमानां विशेषणं, वसतोवरोभिरैकधवाभिरङ्गिर्मि-
श्रिता इत्यर्थः । रुद्राणि मूलवर्जितानि वर्ज्ये वि चात्तरकृपाणि
येषां सोमानां ते रुद्रवर्हिषः । यदा भरता इत्यादिव्यसुस ऋत्विङ्गा-
मसु रुद्रवर्हिष इति यदितं, सदानीं तृतीयार्थे प्रथमा, कतिगिभर-
भिवृता इत्यन्वयः । दत्ता, आमन्त्रितस्य च (पां ६ । १ । १६८) इत्या-
द्युदात्त, युवाकवः, युमिष्यते, युवन्ति मिषोभवन्ति वसतोवरोप्रश्न-
तिभिः अयकद्रव्यैरिति युवाकवः, कटिकुषादिष्वग्रसिखस्यापि यैतेर्व-
ज्जयद्वक्तात् काकुप्रत्ययः, तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुपकृतेः, प्रत्यय-
सरेकाकार उदात्तः । न विद्यते असत्यमनयोपिति नासत्यौ, नञा-

१ '१ १ इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः १
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥

अथासन्नेदानासत्या (पां ६ । १ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावाच्च
लोपाभावः, पादादित्थेनानिघातादामणितयाद्युदात्तत्वं । वृत्तवर्हिषः,
वृत्तं मुखैर्वर्जितं वर्हिषास्तीर्णं येषां सोमाणां ते वृत्तवर्हिषः पूर्वपद-
प्रकृतिसंख्येयं कृतप्रत्ययसंख्येयं शिष्यते । ॥ इत्यत्र उपसर्गाभ्यामिवर्ज-
मित्युदात्तः । रुद्रवर्त्तनी, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याम-
न्वितनिघातः ॥ १ ॥

ऐन्द्रेष्टचे प्रथमाष्टचमाह इन्द्रायाहीति । चित्रभानो विधिवदीत
इन्द्र अस्मिन् कर्मणि आयाहि आगच्छ, सुता अभिघुता इमे सोमाः
त्वायवस्तां कामयमाना वर्त्तन्ते, अण्वीभिः, अण्व्यमुवदत्यादिषु
दाविंशतिसङ्ख्येयुः अङ्गुलिनामसु अण्वीति पठितं, अलिनामङ्गुलीभिः
सुता इत्यन्वयः, किञ्च एते सोमास्तना निघं पूतासः सुजाः, दद्यापविनेन
शोधितत्वात् । इन्द्रशब्दं यास्तौ वज्रधा निर्वृत्तिः, इन्द्रहरान्दृष्टातीति वा
हरान्ददातीति वा हरान्दधातीति वा हरान्ददयतीति वा हरान्दारय-
तीति वा इन्द्वे व्रतत इति वा इन्दो रमत इति वा इन्दे भूतानीति वा,
तद्यदेनं प्रायैः समेन्धत्तदिन्दुस्तेन्दुत्वमिति विचारयते । इदं कण्ठ्यादि-
त्याग्रायवः । इदन्दृष्टानादित्थोपमन्ववः । इदन्ते वैश्वर्यकर्त्तव्यः इष्टकृत्वा
दारयिता वा इन्द्रावयिता ददयिता वा यज्वनामिति । अस्यायमर्थः ।
ह विदारय इति धातुः, इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धये
दृष्टाति मेघं विदारयतीति इन्द्रः । हुदाब्दान्दति धातुः इरामन्नं
दृष्टिनिष्पादनेन ददातीति इन्द्रः । घञ्पोषणार्थः इरामन्नं दृष्टिक्कारणं
सख्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीति इन्द्रः । इरामत्यादयितुः सर्व-
कमुखेन भूमिचदारयतीति इन्द्रः । पूर्वोक्तपोषकमुखेन इरां चारयतीति
विनाशराहित्येन स्थाययतीति इन्द्रः । इन्दुः सोमवक्तीरसकदर्थं याज-
भूमौ प्रवति धावतीति इन्द्रः । इन्दो यद्योक्ते सोमे रमते शोडतीति
इन्द्रः । निहन्दीदीप्ताविति धातुः, भूतानि प्राहिदेशानिन्दे जीवचै-
तन्मन्त्रप्रेक्षातः धविष्य दीपयतीति इन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाज-
सनेयिनः आमनन्ति, इन्दो ह वै नामैवः, योऽयं दक्षिणेक्षकः पुरुष

कं वा एतमिन्द्रं सन्तं तमिन्द्रमित्वाचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः प्रत्यक्षदिव्य इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्यं, तच्चेन्द्र-
 विषये निर्वचनमन्यत इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूप-
 मिन्द्रदेवं प्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणाधानादिवायुभिश्च कश्चित्
 समैश्वर्यं, उपासका ध्यानेन सम्यक्प्रकाशितवन्तस्तस्मात् कारणात्
 इन्द्रनाम सम्पूर्णं, अस्मिन् धत्ते इन्द्रते दीप्यत इति कर्मणि कृत्यतिः ।
 आद्यावचनामको मुनिरिदंकारणादिन्द्र इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि
 परमात्मरूपेणोदं जगत् करोतीति, सौपमन्ववनामको मुनिरिदं दर्शना-
 दिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदमितीदमित्यपरोक्षमुच्यते, विवेकेन हि
 परमात्मानमपरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाखे समाधायते,
 ■ एतमेव पूज्यं ब्रह्म तत्तमपह्मदिदमदर्शयामि, तस्मादिदं मे नामेदं
 ब्रह्म वै नाम तमिदं जं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
 इव हि देवा इति । इदि परमैश्वर्यं इति धातुः, स्वमायया जगदृषत्वं
 परमैश्वर्यं तद्योगादिन्द्र, ध्यानेनाभिप्रायेण ब्रूयते इन्द्रो मायाभिः पुनरुप-
 र्भवत इति । इन्द्रशब्दस्त्विन्द्रवाचकस्याकारणोपेति नकारान्तं इन्द्रपदं
 भवति । इन्द्र इति धातुः, सच परमेश्वरः, शत्रूणां दारयिता भीषति-
 त इति इन्द्रः । दृगताविति धातुः, शत्रूणां दारयिता यथायनं प्रापयिता
 इतीन्द्रः । यज्जनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता, एवमे-
 तानि निर्वचनानि दृष्टव्यानि । इन्द्र इत्यत्र आत्मनिवाद्युदात्तत्वं । आ-
 दत्तञ्च निपातत्वेनाद्युदात्तः । किञ्च भोगो, पदात्परत्वादामन्वितं निष्ठा-
 तः । तामिच्छन्तीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्, सुप्त आत्मनः क्वच् (पां ५ । १ । ८)
 इति क्वच् । प्रत्ययान्तरपदवाक्य (पां ७ । २ । ६८) इति मयर्धन्तस्य स्वा-
 देशः, क्वाच् क्वन्ति (पां ३ । २ । १००) इति क्वाज्जादुप्रत्ययः । त्वथश्च
 इति प्राप्ते, युष्मदस्मदोरेणदेशः (पां ७ । २ । ८६) इति अविभक्तावपि
 ङ्कादौ अत्ययेनात्वं, उच्चारः प्रत्ययस्मरेणाद्युदात्तः । अशुशब्दः सौम्यावा-
 चकस्तद्योगाप्रकृते अकुशीधु वर्तते, वेतो मुखवचनात् (पां ७ । १ । १३१)
 इति डीपि प्राप्ते अत्ययेन डीन्, निष्ठादाद्युदात्तः । तना इत्यर्थं निपातो
 निष्ठाभित्थर्थः, निपातत्वादुदात्तः । पूषासः, आप्पस्तेरशुक् (पां ७ । १ ।
 ३०) इत्यसुक् प्रत्ययः । १ ॥

- १ २ १ इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः ॥
 उप ब्रह्माणि वाधतः ॥
 १ ३ १ इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः ॥
 सुते दधिध नश्चनः ॥ ५ ॥

द्वितीयान्धवाह इन्द्रायाहि धियेति । हे इन्द्र, त्वमायाहि अस्मिन्
 कर्मण्याग्रहः, किमर्थं वाधतस्तत्त्वितो ब्रह्माणि वेदरूपाणि
 सोत्राणि उपेतुं । कीदृशत्वं धियास्तदीयया धिया इधितः प्राप्तः,
 अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः, यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथा-
 न्दैरपि विप्रैर्मैधाविभिर्दत्तविभिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाधतः, सुतावतः
 अभिसृतसैन्ययुक्तस्य । केतव्यादिषु यकादृशस्य प्रज्ञानामसु धीरिति
 पठितं । अतुर्विशतिसङ्ख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रोधीरइति पठितं ।
 भरताइत्यष्टसु ऋत्विक्कामसु वाधत इति पठितं । इधित इत्यत्र इधग-
 ताविश्वस्मिन्धायामिडागमः, आगमा अनुदात्ता इति इटोऽनुदात्तत्वात्
 कृच्छरः शिष्यते । दुवम्वीचतस्तुसन्तान इति धातोः, ऋषेन्नाग्रव्यविप्रै-
 र्वादिना दन् प्रत्ययान्तो विप्रश्चन्दो निपातितः । निपातनादुपधाया
 इकारो अचूयधगुडाभावश्च, नित्वादाद्युदात्तः, तैर्जुतः प्राप्तः । एव इति
 सौत्रोधातुसत्यर्थः, य्युक्तः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इति इट्प्रतिषेधः,
 तृतीया कर्मणि (पां ६ । २ । ४७ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसहत्वं ।
 सुतावतइत्यत्र कान्दसं दीर्घत्वं, मतुयउदात्तत्वात् कृप्रत्ययस्यस्य
 शिष्यते । ब्रह्माणि, गन्विषयानितैस्तस्मैत्वाद्युदात्तः । वाधच्छब्द कर्त्ति-
 क्कामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥ १ ॥

तृतीयान्धवाह इन्द्रायाहोति । इदित्यन् इन्द्रसन्धिर्नोराश्वयो-
 नामधेयं, इदी इन्द्रस्य सोहितोऽप्रेरिति तृतीयान्धवाभवेन पठित-
 त्वात् । हे इदिवः, अश्वयुक्तेन्द्र, त्वं ब्रह्माख्यैतुमायाहि । कीदृशत्वं तू-
 तुजानस्वरमायाः, आगत्य अस्मिन् सुते सोमाभिषेकयुक्ते कर्मणि
 नोऽस्मदीयं अनोऽन्नं इतिर्लक्ष्यं दधिध धारय स्त्रीकुन्निर्त्यर्थः । तूतु-
 जानस्तुर्जेर्जिति, शिठः कानजूवा (पां ३ । २ । १०६ ।) इति कानमा-
 देशः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इत्यभ्यासस्य
 दीर्घत्वं, अभ्यासानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।

(३)

१ १ १ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत १
दाश्वांसो दामुषः सुतं ॥

हरिवहन् न हरयोऽस्य सतीत्यस्मिन्नर्थे, तदस्यास्वस्मिन्निति मनुष्य
(पां ५ । २ । ८० ।) इति मनुष्य, कृन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मन्वारस्य वत्सं, सन्मुडौ, उगिदवा (पां ७ । १ । ७० ।) इति
जुम्, संयोगान्तलोपो, नकारस्य, मनुषसोऽस्यसन्मुधौ कृन्दसि (पां ८ ।
१ । १ ।) इति नकारस्य वत्सं, आरुमिन्नो निघातः । ब्रह्मन्वीर्यस्य
हरिवहन्नेनासामर्थ्यात्, समर्थः यदविधिः (पां २ । १ । १ ।)
इति नियमात्, सुभाम्निते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति
पराङ्गवद्भावेनामन्वितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सति, उपेतकारस्य,
नौदात्ता अरितोऽय (पां ८ । ७ । ६० ।) इति अरितो न सप्ततः ।
दधिव्येत्यत्र दधातेर्लोटि आस्, आसः से (पां ३ । ७ । ८० ।) इति
सेष्वादेशः, सवःभ्यां वामौ (पां ३ । ७ । ८१ ।) इति एकारस्य
वादेशः, कृन्दसुभयथा (पां ३ । ७ । ११७ ।) इति सार्वधातुकार्द्धधा-
तुकसंज्ञयोः सत्तोः सार्वधातुकत्वेन प्राप्ति, तस्य, स्त्रौ (पां ६ । १ । १० ।)
इति द्विभावाः, आर्द्धधातुकत्वेनेडागमस्य, आत्ता लोप इति च
(पां ६ । ७ । ६७ ।) इत्याकारलोपः । जनः, चावेदमे ऋक्षचोत्सप्तन्तश्चका-
दाप्ताडागमे यलोपः ॥ ३ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमं पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

विश्वदेवहृत् प्रथमान्ध्रमाह ओमास इति । हे विश्वेदेवास, शतना-
मका देवविशेषाः दामुषो ऋषिर्दत्तवतो यज्ञमानस्य सुतं अभिवृतं
सोमं प्रति आगत आगच्छत, ते च देवा ओमासो रज्जकाः । चर्ष-
णीधृतो मनुष्याणां धारकाः । दाम्वांसः यज्ञस्य दातादः । मनुष्या इत्यादिषु
पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु मनुष्यमानसु चर्षणीशब्दः पठितः । अश्विना-
विद्यादिव्यैकचिंशत्सङ्ख्याकेषु देवविशेषमानसु विश्वेदेवाः साध्या इति
पठितं । एतान्ध्रं याक्ता एवं व्याख्यातवान्, अवितादो वाचनीया
वा मनुष्यादतः सर्वे च देवा इत्यागच्छत, दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति ।
तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं हृत् दत्तवतीषु विद्यते, यस्तु किञ्चिद्दृष्ट-
दैवतं तदैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वजिह्वमिति प्राक्पू-
गिरिति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं, तदेव

विशेषस्त्वैवासाधारणं निष्क्रमिति शक्तिपूर्वमेतत् । अथन्तोत्तोमासो
 देवाः, मन्त्रितगुह्यौ, अवि सिधिति सु शुभः क्षिदिति मनुप्रत्ययः,
 ज्वरत्वरश्चिन्त्यविमयामुपधायाश्च (पां ६।४।२०।) इत्युद्, मन्ः
 निस्त्वेऽपि वाङ्मन्त्रकाङ्क्षः, आत्मसेरसम् (पां ७।१।५०।) इति
 जसेरसुगागमः, आत्मस्वित्ताद्युदात्तत्वं । अर्थव्यो मनुष्याणां दृष्टि-
 दानादिना धारयन्तीति अर्थव्योहो देवाः, पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामा-
 न्यवचनस्य, विभाषितं विशेषवचने ब्रह्मवचनं (पां ८।१।७७।)
 इत्यविधमानवत्प्रतिवेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वसर्वं विद्या-
 मानत्वात्, सुवामन्त्रित इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात् पादपरत्वेन
 कथं निघात इति चेन्न, तत्त्वरणं शास्त्रयमपि यथास्यादिति वचनात्,
 यदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याऽप्युपपत्तेः, एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे, अनुदात्तं
 यदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति, इत्यमेव तर्हि ब्रह्म-
 व्याप्ती शुभस्यती इत्याद्यापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य विशेषनि-
 घातप्रसङ्ग इति चेन्न, तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेकामन्त्रितं पूर्वमन्त्रि-
 यमाणवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात्, इह पुनर्विभाषितं
 विशेषवचने ब्रह्मवचनमित्यविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य
 विद्यमानवत्त्वात् पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैधर्म्यं । विश्वे, पादादि-
 त्वादाद्युदात्तः, गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दे न सर्वशब्दपर्याय
 इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न सामानाधि-
 करणं, सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति
 मित्रावरुणावृतावृधेत्वादाविवात्राप्यामन्त्रितद्युदात्तता न स्यात्, विश्व
 इत्यस्य विशेषणं देवास इति, दीयन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः, नन्व-
 वयवप्रसिद्धेः समुदायस्य प्रसिद्धिर्बलीयसीति ब्रह्मवार्धो देवश-
 ब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः, यौगिकत्वे हि अवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेन
 प्रतिपत्तिर्विनिता स्यात्, समुदायप्रसिद्धौ तु न विल्लेप इति चेन्न,
 समुदायप्रसिद्धौ हि देशशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वा-
 भावात्, विभाषितं विशेषवचने ब्रह्मवचनमित्यनेनासिद्धत्वादित्य
 इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्यतीतिपदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं
 स्यात्, खरानुसारेण च स्तुतिव्यगेनापि देवशब्दस्य योग्यस्वीकारो युक्त
 एव । आत्मत आत्मशब्दः, ब्रह्मं कन्दसीति श्रयो भुक्ति सति, अनु-
 दात्तोपदेशे (पां ६।४।३७।) इत्यादिना मकारलोपाः । आद्यः
 पदात् परत्वेन निघातः । दान्वांसः, दारुद्वान्दमस्य कसौ, दान्वान्

१३१ विश्वे देवासो अन्निध एहिमायासो अद्भुहः ।
मेधं जुषन् वद्वयः ॥

(४)

१११ पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वीजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

इतीशान्मघमाह विश्वेदेवास इति । विश्वे देवास एतन्नामका देव-
विशेषा मेधं इविर्यज्ञसम्बन्धं जुषन्तसेवन्ता । ओदृष्टास्ते अन्निधः
क्षयरहिताः शोभरहिता वा । एहिमायासः सर्वतोऽप्यन्तर्गताः,
यदा सौचीकर्मभिर्मघु प्रविष्टमेहि मायासीतिरिति यद्वोचत् तदनु-
कारणहेतुर्लोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्भुहो
क्रोहरहिताः । वज्रस्यो वीरारः, घनानां प्रापयितारः । सिद्धेः क्षया-
र्थस्य शोषघार्यस्य वा सम्यदादिभ्यो भावे क्तिप्ति नञा वज्रवीहिः,
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्मोदात्तत्वं । एहि-
मायासः, ईहचेष्टायां, आसमन्तादीहृतइत्येहि, इन्निति सर्वधातु-
साधारण इन्प्रत्ययो निष्ठादाद्युदात्तः, एहिमाया प्राज्ञा येषा-
मिति वज्रवीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, अथवा आह उदात्तादुत्तरस्य
इहीतिजोऽर्धमैकवचनस्य, तिङ्ङितिङ्ङ इति निघाते, एकादेश
उदात्तेमोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्येकार उदात्तः, इहीत्येतत् यद्वृत्तं
मायासीत्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
'अद्भुहः, वृद्धजिघांसायां, सम्यदादिस्वाङ्गावे क्तिप्ति वज्रवीहिः, नञ्सुभ्यां
(पां ६ । २ । १०२) इत्युत्तरपदान्मोदात्तत्वं । मेधं, मेधुसकृमेध, मेधते
देवैः संगन्वत इति मेधं इविः, कर्मणि घञ्, चित्वादाद्युदात्तः । जुषन्त,
सेवन्तामित्यर्थे, कृन्सि जुङ्गजुङितिः (पां १ । ४ । ६) इति धातु-
सम्बन्धे ऋङ् । एत उक्तृरूपा विश्वेदेवा अतो जुषन्तेति दुहादिधात्वर्थे
सम्बन्धात्, वज्रजं कृन्स्यमाङ्गामोऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यङाज-
माभावः । वज्रस्य, निरिहानुदत्तौ, यच्चित्वादिना चिह्नितस्य नित्प्र-
त्ययस्य निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

सारस्यते ऋषे या प्रथमा सान्नारम्भवीवेष्टौ सरस्वत्याः पुदोनुवाच्या,
तथा दर्शपूर्वमासादारभ्यमात्र इत्यस्मिन् सख्ये पापकानः सरस्वती पांवी-

१ २ १ चोदयित्री मूनृतानां चेतस्वी मुमतीनां १

यज्ञं दधे सरस्वती ॥

इवीकन्या विनापूरिति सूचितं, तामेताम्यममाह पावका न इति । सर-
स्वती देवी वाजेभिर्हविर्ब्रह्मैरन्निमित्तभूतैः, यदा यजमानेभ्यो दातव्यै-
रन्निमित्तभूतैर्नाऽऽस्मदीयं यज्ञं बहु क्लामयती, क्लामयित्वा च निर्वहति-
त्यर्थः । तथाभारव्यकाखे सुखैवं व्याख्यातं यज्ञं बहुति यदाह यज्ञं
बहुत्वित्येव तदाहेति । कीदृशी सरस्वती पावका शोधयित्री । वाजिनी-
वती अश्वत्क्रियावती । धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । भारदे-
वतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमारव्यकाखे सुत्या व्याख्यातं, यज्ञं बहु
धियावसुरिति वाच्ये धियावसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु षट्त्रिंश-
त्पञ्चकेषु देवताविशेषवाचिषु यदेषु सरस्वती सरस्वतीति पठितं ।
यताम्यं याख्य एवं व्याचष्टे, पावका नः सरस्वत्यैरश्ववती यज्ञं
बहु धियावसुः कर्मवसुरिति । धवनं पावः शुद्धिर्ना क्लामयतीति
पावका, के मे रै इत्येवमिति धातोः, आतोऽनुपसर्गे कः (पां ३ । १ ।
३ ।) इति क प्रत्ययः, कदुत्तरपदप्रकृतिसंज्ञेनादात्तत्वं, यदा पुना-
तीत्यर्थे अनुनि कृते, प्रत्ययस्थात्वात्पूर्वस्यातइदाप्यनुपः (पां ३ । १ ।
३४ ।) इतीत्यस्याभावाद्गोदात्तस्य कान्दसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सत्ते-
रनुमन्तत्वादाद्युदात्तः, मतुप्छोपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः,
वाजशब्दे कृषादित्वादाद्युदात्तः, सञ्जवत्कृत्वादाकृतिगणः, वाजो-
ऽन्नमाश्रिति वाजिन्यः क्रिया, अतश्चिठनौ (५ । १ । ११५ ।) इति
इतिप्रत्ययः, ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा वाजिनीवती, कन्दसोरः
(पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्त्वं, मतुप्छोपोः पित्त्वेनानुदात्त-
त्वमेव सिध्यते । यज्ञं, यज याच यत विष्क प्रच्छ (पां ३ । ३ । ६० ।)
इत्यादिना नङ् प्रत्ययसंज्ञेयान्तादात्तः । बहु, बहुकान्तौ, कान्तिरभि-
चारः, अदिप्रभृतिभ्यः ऋपः (पां १ । ३ । ७२ ।) इति ऋपो लुक्,
निघातः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सक्ताष्टाद्भवति सा धियावसुः,
सावेकाग्रः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तिवदात्ता, षड्भ्रीहौ,
मङ्गत्या पूर्वपदं (पां ६ । १ । १ ।) इति विभक्तिस्वरश्च सिध्यते,
कान्त्यस्तुतीयाया अलुक् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्चममाह चोदयित्रीति । या सरस्वती, सेवमिमं यज्ञं

१ ३ १ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ६ ॥

दधि धारितवती । श्रीदृशी, सूक्तानां प्रियाणां सत्त्ववाक्यानां चोद-
यित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतनी तदी-
यमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती । चोदयित्री, सुदुर्भरस्य स्थिताभूत्, क्षिप्वादनो-
दात्तः, अग्नेभ्योऽदीय (पां ४ । १ । १ ।) इति ङीप्, तस्य, उदात्तय-
योऽन्तपूर्वात् (पां ६ । १ । १०४ ।) इत्युदात्तत्वं । सूक्तानां, ऊर्ण परि-
हृत्य इत्यतः, क्षिप्च (पां ३ । २ । ७१) इति क्षिप्, सु सुतरामूनयत्-
प्रियमिति ऊर्ण इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्त्वश्चेति सूक्तं, यदा-
दिश्वन्दसि वज्रं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतनी,
चित्तीसंज्ञाने अत्रश्रयोऽदीयश्च पित्वादनुदात्तत्वं, श्रुत्यादुपदेशाच्च सा-
र्वधातुकखरेणानुदात्तत्वं धात्वन्तरस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि
ऋसत्वात्, मामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।), इति विभक्त्युदा-
त्तत्वं ॥ २ ॥

द्वितीयान्धमाह महो अर्णः इति । द्विविधा हि सरस्वती विप्र-
हृवदेवता, नदीरूपा च, तच्च पूर्वाभ्यान्धमां विप्रहृवती प्रतिपादिता,
अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते, तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा
प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति ।
किञ्च स्वर्गायेन देवतारूपेण विश्वा धियोः सर्वाण्यनुष्ठादप्रज्ञानानि
विराजति विश्वेष्वेव दीपयति, अगुक्तानविषया बुद्धीः सर्वदीप्तादय-
तीत्यर्थः । सरस्वत्या हिरुत्वं यास्त्रो दर्शयति, तच्च सरस्वतीत्येतस्य
नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्तीति । एकवत्तत्सङ्गुकेषूदकनामसर्गः
चोद इति यत्तितं । एताम्बर्चं यास्त्रो याचष्टे, महोदयः सरस्वती प्रचेत-
यति प्रजापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेदानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्य-
भिविराजतीति । महो अर्णः, महोदय इति तकारस्य आत्ववेन सकारात्स
यत्नोत्पत्त्याः, प्रातिपदिकखरेणानुदात्तः, यङ् पदान्तादिति (पां ६ ।
१ । १०६ ।) इति पूर्वस्ये प्राप्ते, प्रकृत्यान्तः पादमन्यपदे (पां ६ ।
१ । ११५ ।) इति प्रकृतिभावा, उदकेनूट् चेतुसुनप्रत्ययो नुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकखरेणानुदात्तः । विश्वाः, विश्वशब्दः वनप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । इति प्रथमस्य प्रथमे वक्तो वक्त्रः ॥ प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयानुवाकः ।

चतुर्थसूक्तं ।

१ १ १ सुरूपकलुमूतये सुदुषामिव गोदुहे ।

जुहूमसि यवि यवि ॥

प्रथमे मन्त्रे द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि, तेषु सुरूपेत्यादिषु दशैव सूक्तं, सुरूपकलुं दर्शयन्कान्तत्वात्, पुर्यवन्मधुच्छन्दसो माद-
वस्य चानुदनेत्यय ऋषिच्छन्दसी, इन्द्रं पृच्छेतिचतुर्थ्यामपि लिङ्ग-
दर्शनादिभ्यो देवता । अभिज्ञवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने
सोमहव्यावावापार्यानि सुरूपकलुमूतयइत्यादीनि षट् सूक्तानि ।
सूक्तितश्च अभिज्ञवषडाहानीतिषष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकलुमू-
तय इति षट् सूक्तानीति । आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महावसे निष्कौ-
वस्ये कौष्णिकदृष्टप्राप्तौ प्रकृत्यानि । उत्तमश्च शौनवेन सुरूपकलुमूतय
इति त्रीण्येन्द्रसागसि रयिमिति सूक्ते इति, चतुर्विंशेऽहनि माध्य-
न्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकलुमूतय इति वैकल्पिकस्रो-
त्रियस्तृचः । होचकायामितिषष्ठे मदे मदे हिमोददिः सुरूपकलु-
मूतय इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकलुमूतय
इति धाव्या, सुरूपकलुमूतये तद्धनृयमिति सूचितत्वात्, तामेतां
सूक्तगतां प्रथमान्वचमाह सुरूपकलुमिति । सुरूपकलुं शोभनरू-
पोपेयस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रमूतयेऽस्त्रद्वार्यं यवि यवि प्रतिदिनं
जुहूमसि आह्वयतः । आह्वाने दहान्तः, गोदुहे मोघुगर्थं सुदुषा-
मिव सुदु दोग्धीं गामिव, यथा कोष्णे गोयौ शङ्का तदर्थं तस्याभि-
मुख्येन दोहनीयां गमाह्वयति तद्वत् । वस्तुद्वितीयादिषु दादशस्त्र-
हर्गमस्तु यवि यवीति पठितं । सुरूपकलुं, करोतीति छलुः, छहनिष्ठा
लुः, शित्वाङ्गुयाभावः, तकारोपजनशब्दसः, समासान्तोदात्त ।
ऊतये, अवर्तेधतोयदात्त इत्यनुबन्तौ, ऊति वूति जूति स्ताति चेति
त्रीर्णवच (पां ३ । १ । १० ।) इति क्तिञ्जदासौ निपातितः । सुदुदुग्ध
इति सुदुवा, दुहः कप् वच (पां ३ । १ । १० ।) इति कप्प्रत्ययो
हकारश्च च वकारः, शित्वाङ्गुयाभावः, कपः पिप्वादनुदात्तत्वे धातु-

१ २ १ उप नः सवनागहि सोमस्य सोमपाः पिब ॥ गोदा इद्रेवतो मदः ॥

स्वरेशोकार उदात्तः । सुप्रत्ययेन शतिसमासे छन्दोत्तरपदप्रकृतिसंज्ञ-
त्वेन स एव स्वरः, इयेन विभक्त्यन्तोपः, पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञत्वमेति, इव-
समासे च एव । गां दोग्धोति गोधुक्, सत्स्वदिव हुह दुह युज (पां
३ । २ । ६१ ।) इत्यादिना क्रिप्, छन्दोत्तरपदप्रकृतिसंज्ञत्वं । जुह-
मसि, इयतेर्लङ्ङितमपुरुषबद्धवचनेन, वज्रं कन्दसि (पां २ । ४ ।
७६ ।) इति शपः झु, अभ्यस्तस्य च (पां ६ । १ । १३ ।) इत्यभ्यस्तका-
रस्य ऋयतेः प्राप्तेव द्विवचनात् सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ ।
१ । १०८ ।) इति परपूर्वत्वं, हलः (पां ६ । ४ । २ ।) इति दीर्घः,
ततः, झौ (पां ६ । १ । १० ।) इति द्विवचनं, अभ्यासस्य ऋस्यञ्च,
चुत्वजस्ये, इदन्तेमसि (पां ७ । १ । ४६ ।) इतीकाराभ्यासः, प्रत्यय-
स्वरेश मकारस्योदात्तत्वं । दधि दधि, द्यौश्चन्द्रः प्रातिपदिकस्वरेशा-
न्तोदात्तः, नित्यवीचयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विर्भावः, तस्य
परमास्तेडितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्यास्तेडितं, अनुदात्तश्च (पां ८ ।
१ । २ ।) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाश्चमाह उप न इति । ये सोमपा इज्ज, सोमं पातुं नो-
ऽस्मेदीयानि सवनाग्निं धीमि सवनाग्निं प्रथुय समीपे आगहि आमण्ड,
आगत्य च सोमस्य सोमं पिब, देवतो धनवत्सव मदो हर्षो गोदा ।
इत् गोपद एव, त्वयि हृष्टे सत्वस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः । उप,
निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना, लयते सोम इत्यिति सवनानि, अधि-
कार्ये कुट्, सुयो डादेष्टितोपश्च, लिति (पां ६ । ४ । १८३ ।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं, मद्भि, वज्रं कन्दसि (पां २ । ४ ।
७२ ।) इति शपोलुक्, हेडित्वात्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ४ ।
२० ।) इत्यादिना मकारलोपः, चतोच्चेः (पां ६ । ४ । १०५ ।) इत्या-
भाष्णास्त्रीये लुकि कर्तव्ये, असिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ४ । २२ ।)
इत्याभाष्णास्त्रीयो मकारलोपेऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः, आन-
न्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति निघातः, तस्याभिद्यमानवर्त्ते-
ऽयि पूर्वपदेक्षया, तिङ्गुलिङ्गः (पां ८ । १ । २८ ।) इति विभक्त्यस्य
निघातः । नच पूर्वस्यायि प्रदाङ्बद्भावेना विद्यमानवर्त्तं, असाम-

१३१ अथा ते अक्षमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आगहि ॥

र्थेन तदभावात् । गान्दरातीति ग्रीदाः, क्षिप् च (पां ८ । २ । ७६ ।)
इति क्षिपं परमप्यसत्त्वं नाधित्वा प्रतिपदविधेयत्वात्, आतो
मनिन् क्षिपिन् वनिषश्च (पां १ । २ । ७७ ।) इति विष्, क्षिपिहि,
घुमास्यागाया (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना धातोराकारस्य ईत्वं
स्यात् । ईवान्, रविर्धनमस्यासीति मतुप्, ऋक्षमुड्भ्यां मतुप् (पां
६ । २ । १७६ ।) इति मतुबुदात्ता, कृन्सीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मस्य वत्, रयेर्मती, षड्भं कृन्सीति सप्तसारव्यपदपूर्वत्वे,
गुहश्च । मदः, मदीऽनुपसर्गे (पां ६ । १ । ६७ ।) इत्यप्, पिप्वा-
दनुदात्तः । २ ।

द्वितीयाश्वमेधाह अथा त इति । अथ सोमपानानन्तरं, हे इन्द्र, ते
तवान्तमाना अतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिशु-
क्लानां पुत्रयाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीमः, यदा सुम-
तीनां शोभनबुद्धीनां कर्मागुष्ठानविषयायां लाभार्थमित्वधाहारः,
बुद्धिभाभाय त्वां स्मराम इत्यर्थः । त्वमपि नोऽस्ति माख्यः अस्मान्ति-
कम्यान्धेषां तत्त्वरूपं मा प्रकथय, किन्वागहि अस्मानेवागच्छ । अथ,
निपात आद्युदात्तः, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १०६ ।) इति दीर्घत्वं ।
अक्षमानां, अतिशयेनान्तिका इत्यभिव्यक्त्यर्थे, अतिशयने तमबिहृणौ
(पां ५ । ३ । ५५ ।) इति तमप्, तमेवाच्चेति तादिनेपः । अन्तोऽस्यास्ती-
त्यन्तिकः समीपः, अत इनिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनिः प्रत्ययः,
निष्वादाद्युदात्तः, दूरोत्कर्षस्य अयत्नानं नास्ति, सामीप्योत्कर्षस्य पुन-
र्या यस्य समीपः भयव तस्यान्त इत्यन्तरत्वात् समीपमन्तिकमुच्यते ।
विद्याम, वेत्तेर्निङि, यासुट् परस्मैपदेवूदात्तो ङिच् (पां ३ । ४ ।
१०३ ।) इति यासुबुदात्तः, पादादित्वात्तिङ्गुतिङ इति निष्ठातः ।
सुमतीनां, मतिशब्दे क्लृप्तोऽपि, मन्त्रे ह्येवमप्यमनविदभूयोरा उदात्तः
(पां ३ । ३ । ६६ ।) इतीकार उदात्तः, शोभना मतिर्यथान्ते सुम-
तयः, षड्भ्यैः पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारावदेत, नञ्कुब्धां (पां ६ । २ ।
१०९ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्म-
धारणेऽपि अथवपूर्वपदप्रकृतिसंस्कारावदेतः कदुत्तरपदप्रकृतिसंस्कारा-

- १ ४ १ परेहि विप्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितं ।
यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥
१ ५ १ उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत ।
दधाना इन्द्र इहुवः ॥ ७ ॥

नोदात्ततैव मतौ, मतुपि ऋखादन्तोदात्तत्वाच्च सुमतिप्रभ्यात् परस्य
नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १०७) इत्युदात्तत्वं । ख्या, ख्या प्र-
कथन इत्यस्य कृडि सिपि, अस्यति वस्ति ख्यातिभ्योऽङ् (पां ६ । १ ।
५९) इति च्छेदछादेशः, आतो लोप इटिच (पां ६ । ० । ६०) इत्या-
कारलोपः, इतश्च (पां ६ । ० । १००) इतीकारलोपोऽयत्तविसर्गौ, ममा-
ङ् योगे (पां ६ । ० । ७३) इत्यङभावः । गहि, गमेर्वङ्गं हन्दीति
प्रयोक्तृकि, हेङित्वात्, अनुदात्तोपपदेशे (पां ६ । ० । ३०) इति सच्चा-
रलोपस्य, असिङ्गवदन्ताभात् (पां ६ । ० । २३) इत्यसिङ्गत्वात्,
आतोऽङ् (पां ६ । ० । १०५) इति हेङित्वात् भवति ॥ १ ॥

अतुर्धीम्यमाह परेहीति । अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते, हे
यजमान, त्वमिन्द्रं परेहि इन्द्रस्य समीपं गच्छ, गत्वा च विपश्चितं मेधा-
विनं होतारमापृच्छ, असौ होता सम्बन्धं कृतवान् मन्वेत्येवं प्रश्नं कुरु ।
य इन्द्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादि-
कमासमन्तात् प्रयच्छतीति श्रेयः, तादृशमिति पूर्वपक्षान्वयः । पुनरपि
कीदृशं, विप्रं मेधाविनं । अस्तुतमहिंसितं । विप्रइत्यादिषु अतुर्वि-
प्रतिसङ्ख्येकेषु मेधाविनामसु विप्रविपश्चित्त्वौ पठितौ । विप्रं,
वृषादिनादाद्युदात्तः, अव्ययपूर्वपदप्रत्ययविस्तरत्वं । इन्द्रशब्दा, ऋक्गाम
इत्यादिना इन् प्रत्ययान्तो निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः, समानेख्यलो-
दात्त इति समाने उपपदे ख्यातेरिण्, डिदिह्यनुवृत्तेस्तस्य डिच्चाट्टिलो-
पश्च, तत्त्वद्विद्योमेन यञोपः, उपपदस्योदात्तत्वं, समानस्य, हन्दीत्य-
भूषणप्रत्ययदर्शकेषु (पां ६ । १ । ३८) इति सभावः, अतः सखिप्रत्य-
याद्युदात्तः । त्रियत् इति वरः, ग्रहवृद्धिनिश्चिन्मन्त्र (पां ६ । १ । ५८) ।
इत्यङ्, पितृजास्तृत्तरयव ॥ १ ॥

पञ्चमीम्यमाह उतब्रुवन्ति । नोऽन्ताकं सम्बन्धिन ऋत्विज
इति श्रेयः, ते ब्रुवन्तु इन्द्रं ब्रुवन्तु, उत अपि न, हे निदः, निम्बि-

१ ई १ उत नः सुभगां अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः १
स्यामेदिन्द्रस्य शर्म्भणि ॥

तारः पुरुषा निरारत इतो देशाभिर्गच्छत, अन्यतस्मिदन्त्यस्मादपि देशाभिर्गच्छत। कीदृशा ऋत्विज इदुवः परिचर्यान्दधानाः कुर्वाणाः। इच्छन्दीदुवधारयो सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तिष्ठन्तित्यर्थः। निन्द-
न्तीति निन्दः, निन्दितुस्तायां किप्, शुभभावश्चान्दसाः, सुपोऽनुदात्त-
त्वाच्चातुस्वरः, आसन्नितत्वेऽपि बाष्पान्तरत्वेन खवाक्वगतपदादपर-
त्वाद्गनिघात इत्याद्युदात्तत्वमेव। अन्यतः, णिति (पां ६।१।१६१।।
इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं। चिदित्यपि शब्दार्थः, तेन न केवलमितः,
इतो निर्गतान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते, स एव धात्वर्थयोः सम्बन्धो
लुङा द्योत्यते, सच्चि धातुसम्बन्धाधिकारे विधीयते। आरत, अर्पितः,
छन्दसि लुङ् लङ् णिटः (पां १।४।६) इति लोट्ठे लुङ्, मध्यमपुरुष-
वङ्गवचनस्य तार्द्रेणः, तर्त्तिशास्त्र्यर्त्तिभ्यश्च (पां १।१।५६।) इति च्लेर-
काद्रेणः, ऋट्ठोऽङि गुणः (पां ७।४।१६।) इति गुणः, आडागमः।
दधानाः, शानच चित्वात् प्राप्तमस्तीदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात्, अश्व-
स्मानमादिः (पां ६।४।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं। इदुवः, नन्विषय-
स्यानिसन्तस्योत्पाद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमे वर्मः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्ते वल्लीवचमाह उत न इति। हे दस्म इच्छन्त्यामुपच-
यित्विन्द्र त्वदनग्रहात् अदिकत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान्
शोभनधनोमेतान् वोचेयुश्चासुः, कृष्टयो भनृष्या अस्मिन्नभिचभूता
वदन्तीति किनुक्तव्यमितिशेषः। ततः सम्पन्ना वधमिन्द्रस्य शर्म्भणि
इन्द्रप्रसादजम्बे सुखे स्यामेत् भवेमेव। भवमित्यादिव्यष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु
धननामसु कृष्टय इति यद्विषयं। उत, एवमादीनामन्त इत्यन्तीदात्तः।
सुभगान्, भगशब्दस्य ज्ञात्वादिषु माडात्, नञ्सुभ्यां (पां ६।१।
१७९।) इत्युत्तरपदास्तीदात्तत्वं बाधित्वा, ज्ञात्वादयश्च (पां ६।१।
१८८।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं, संहितायां, दीर्घादटिष्ठमानपादे
(पां ८।१।६।) इति नकारस्य दत्तं, भो भगो अथो अपूर्वस्य
थोऽङि (पां ८।१।१७।) इति यत्वं, तस्य, लोपः प्राक्कल्यस्य (पां
८।१।१६।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्ग मुनः सन्धिकार्यै, आतोऽ-
दिनिर्त्तं (पां ८।१।१।) इत्याकारस्य सानुनासिकता। अरिः,

१.७.१ एमाशुमाशवे भर यज्ञत्रियं नृमादनं । पतयन्मन्दयत्सखं ॥

इक्ष्मण्यत्थः । द्यौचेयः उच्यते, वच् परिभाषयइत्यस्मादाशी-
र्लिङि, भेर्जुसादेशः, लिङ्गाशिष्यङ् (पां ३।१।८६।) इत्यङ्प्रत्यये,
वचउम् (पां ७।४।२०।) इत्युमाशमः गुणाः, किदाश्वि (पां
३।१।२०४।) इति घासुट्, कन्दसुभयपा (पां ३।४।११७।)
इति लिङादेशस्य सार्वधातुत्वात्, लिङः सौपोऽनुगन्धस्य (पां
७।२।७६।) इति सकारलोपः, अतोयेवः (पां ७।२।८०।)
इतीयादेशः, आङ्गुः (पां ६।१।८७।) इति गुणाः, अङो अङु-
पदेशात्सार्वधातुत्वस्य लिङोऽनुदात्तत्वं, अङ्प्रत्ययस्य एव शिष्यते,
तेन सङ्ग इकारस्य गुणः, अङादेशउदात्तोदात्तात् (पां ८।२।
५।) इत्युदात्तः । दक्ष, दस उपस्यइत्यस्मादनन्तर्भावितव्यायात्,
इषि युधोन्निदसिस्त्राधुभो नमिति मङ्प्रत्यय औणादिकः, प्रदात् प्र-
त्तादामन्वितनिघातः । स्रष्टयः, क्तिच् तौच संज्ञायां (पां ३।३।
१७४।) इति क्तिचि, मनुष्यनामत्वात्, धितः (पां ६।१।१६९।)
इत्यन्तोदात्तः । स्याम, अस भुवि, असोरलोपः (पां ६।४।१११।)
इत्यकारलोपः, घासुट् उदात्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः । शर्मन्नि,
श्रु क्षिसायां, हिनस्ति दुःखमिति शर्म, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।
२।७५।) इति मनिङ्, नेङ्गिह्रति (पां ७।१।८।) इतीट्-
प्रतिषेधः, निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीन्मन्त्रमाह एमाशुमाशवे इति । इमिति निपातइदम्
शब्दार्थे धर्तते, हे यज्ञमान, आशवे कृत्स्नसोमयागयागार्थेन्द्राय इमा-
भर इमं सोममाहर । कौटर्ष सोमं, आशुं सवनवपक्वामं । यज्ञ-
श्रियं यज्ञस्य सम्पद्वर्णं । नृमादनं, नृणांमत्विग्नजमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् पतयन्तं कर्मणि प्राप्नुवन्तं । मन्दयत्सखं य इन्द्रो मन्त्रयति
यज्ञभागान् हर्षयति तस्मिन्निन्दे सखिभूतोऽयं सोमस्तत्वातिष्ठेतुलात् ।
आशुं, कृदायाजिमिस्त्रदिसाध्यशूभ्य उभिति उङ्, प्रत्ययस्यारः ।
आशवे, पूर्ववत् । यज्ञश्रियं, समाप्तस्य (पां ६।१।२२३।) इत्य-
न्तोदात्तः । मायन्तेऽनेनेति मादनः, करवाधिकारवयोश्च (पां
३।३।११७।) इति स्युट्, तस्य कित्वात् पूर्वं आनाद उदात्तः

१ ८ १ अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः ॥

प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥

१ ९ १ तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो ॥

धनानामिन्द्र सातये ॥

अविष्कारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १३६ ।) इति स इव शिष्यते । पतयत्, पतेरदन्तस्य घौरादिको शिच्, अतेरकोपः, तस्य स्थानिवत्त्वा-
दुपधाया वृद्धभावात्, जटः शत्रादेशः, तस्य, कृन्दस्युभयथेत्याङ्गधा-
तुत्वात्तत्र शत्रुभावात्, अददुपदेशादिति निष्ठायाभावेन प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वमेव भवति, आङ्गधातुकत्वेऽपि, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति
परिभाषया, ङेरनिटि (पां ७ । १ । ५१ ।) इति शिषोयाभावः । मन्-
यश्चन्देऽन्तोदात्तः, मन्दयति इन्ने सखा, सप्तमी (पां २ । १ । ७० ।) इति
योगविभागात् समासः, तत्पुरुषे सुत्वार्ये (पां ६ । १ । २ ।) इति
सप्तमी, पूर्वपदप्रकृतिसंरत्नं ॥ ७ ॥

अवमीत्यन्माह अस्य पीत्वेति । हे शतक्रतो वज्रकर्मायुक्तेन्द्र, त्वमस्य
सोमस्य सम्बन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां शत्रूणां वृत्रनामकासुरप्रमु-
खानां शत्रूणां घनोऽभवो वृत्राभूः, ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं
संग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः प्रकर्षेण दक्षितवानसि । अस्योतीदम्शब्देन
प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते, नतु पूर्वप्रकृतः सोमः
पराम्यश्यते, अतो अथनन्वादेशत्वाच्चात्र, इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तकृती-
यादौ (पां १ । ४ । ११ ।) इत्यश्रदेशः, अतो न सर्वानुदात्तत्वं, किन्तु
त्यदाद्यत्वे इति लोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरणोदात्त इति । अन्तो-
दात्त इत्यन्तोदात्तादित्यनुबसौ, अङ्गिदम्पदाद्यप्युभेयुम्भः (पां ६ ।
१ । १७१ ।) इति विभक्तिकदात्ता । पीत्वा, पिबतेः क्ताप्रत्यये, घुमा-
स्यामाया (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना ईत्वं, प्रत्ययस्वरणोदात्तः
असामर्थ्यात् परामन्वितः कृबद्धावः । घनः, मूर्त्तौ घनः (पां ३ । १ ।
७७ ।) इति वृत्तिर्धातोः काठिन्येऽप्यप्रत्ययः, तदस्यास्तीत्यर्थं आदि-
त्वादजन्तः, चित्वादन्तोदात्तः । वाजेषु, वृत्रादित्वादाद्युदात्तः । वाजि-
नमिति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीत्यन्माह त्वत्वेति । हे शतक्रतो वज्रकर्मायुक्तेन्द्र, यदा वज्र-

१.१०१ यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ६ ॥

प्रज्ञानयुक्तेभ्यः धनानां सावये सम्भजगाथे, वाजेषु सुद्वेषु वारिक्रमं बलवन्तं तं त्वा पूर्वमन्तोक्तगुणयुक्तां त्वां वाजयामः अग्रवन्तं कुर्मः। इत्येव इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु षोडशे वाजे अग्रमिति पठितं। अष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु अग्रनामसु अन्त्यः वाजः पाज इति पठितं। उक्तं तु वीत्यादिषु द्वादशसु मङ्गनामसु अतं सहस्रमिति पठितं। अयः, अग्रइत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्याकेषु कर्मनामसु* ग्राम क्रतु- रिति पठितं। केतः केतुर्वीत्यादिव्येकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुदसुरिति पठितं। त्वा, अनुदात्तं सर्वं (पां ८।१।१८।) इत्यनुवृत्तौ, त्वाभौ द्वितीयाद्याः (पां ८।१।२२।) इति त्वादेशः। वाजेषु, वज्रवज्र- गतौ, वाजयति ममयति शरीरनिर्वाहमदननेति वाजो वज्रमहं वा, एष्यतात् करणे घञ्, वज्रं विष्णुत्वरितस्यामवाह्रे, कर्मात्ततो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५.६।) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन, वृथादोगाच्च (पां ६।१।२०.२।) इत्याद्युदात्तः। वाजयामः, वाजोऽस्या- स्तीति वाजयाम्, तं कुर्मइत्यर्थे, वत् करोति मदाचष्ट इति वार्त्तिकेन विष्, इष्टवस्यैवार्त्तिपदिकस्येति वार्त्तिकेन वसिन् परत्वं इष्टवज्रावा- दित्वातुषोर्गुणिति वार्त्तिकेन मतुपो लुक्, ठोः (पां ६।१।१४.३।) इत्यकारलोपः, पिचच्चित्वादन्तोदात्तत्वं, अयः पित्तैवानुदात्तत्वं, कसा- र्वधातुकस्त्रिषाण्यतस्याप्यनुदात्तत्वं, यादादित्वाणिङ्ङु विङ्ङ इति न निधातः। अतकतो, आत्मनिवृत्तनिधातः, धनानां, भविवयस्यानिसन्तस्ये- त्याद्युदात्तः। सावये, उदात्त इत्यनुवृत्तौ, ऊतियूतिजुतिस्मातिहेति- कीर्तयच्च (पां २।२।६७।) इति क्षिप्रुदात्तः ॥ ६ ॥

दशमीष्टचमाह यो रायइति। यइज्जो रायो धनस्यावनीरक्षकः खामी वा, तस्मा इन्द्राय गायत, हे अद्विजस्तप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुवत। षोडश इन्द्रः, महान् गुह्यैरधिकः। सुभारः, सुसुकर्म्मकः पूरयिता। सुमन्तो यजमानस्य सखा, सखिवत् प्रियः। रायः, ऊडिदम्बदाय- य्ज्यैयुभ्यः (पां ६।१।१७१।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं।

पञ्चमखण्डम् ।

१ १ १ आ त्वेता निषोदतेन्द्रमभिप्रगायत ।

सखायः स्तोमवाहसः ॥

अनङ्गिः, अथ रत्नव्यगतिप्रोतिष्ठत्यवगमप्रवेशश्चवगमस्वार्थयाचनङ्गि-
येष्वा दीत्यवाभ्यानिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु च इत्यस्मात्, अर्चिं च ह
अथमभ्यष्टिष्ठभ्योऽनिरित्वनिः प्रत्यय कौत्वादिकः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वे । सु-
धारः, धूपान्नयूरणयोरित्यस्माद्विश्रान्तात्, कर्तरि अणुत्तौ प्रचाद्यच्,
धितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः, षतुरनुमो नद्यादी
(पां ६ । १ । १७३ ।) इति भक्तिरुदात्ता । सखा, समाने श्वस्यो-
दात्त इति इष्टप्रत्ययान्तस्मत्सन्नियोगेन यज्ञोयः, सशब्दस्योदात्तः,
डित्वाङ्गिणोयः । तस्मै, अदिरित्यनुत्तौ, त्वजियजितनिभ्यो ङिदिति
तनोतेरदिःप्रत्ययः, ङित्वाङ्गिणे प्रत्ययस्वरस्य तशब्द उदात्तः, त्वदा-
द्यत्वं, यकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ७ । २ । ५ ।) इत्युदात्ता, सावे-
काचस्ततोयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । ६८ ।) इतिविभक्तिरुदात्तत्वे
प्राप्ते प्रथमैकवचने अचर्यान्तत्वात्, नमोश्चन् सावययं (पां ६ ।
१ । १८१ ।) इति निषेधः । इन्द्राय, इन्द्रशब्दो रणप्रत्ययान्तो निपा-
सितः, निच्वादाद्युदात्तः, कर्मणायमभिप्रेतिसम्प्रदानं (पां ६ । ४ ।
३२ ।) इत्यत्र ज्ञायाद्यङ्गत्वं कर्तव्यमिति वचनात्, गगनक्रियया प्राप्त-
त्वात् सम्प्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमोऽवर्गः ॥ ८ ॥

आस्तित्वकृतं दशमं, सुरुपकृतं दशैत्यनुत्तौ, आतु बुद्धन्तोश्चैव
मनुजान्तत्वात्, अथिच्छब्देदेवताविनिर्देशः पूर्ववत्, विशेषविधियो-
गस्तु अतिरात्रे तृतीयप्रव्याये मैत्रावरुणशस्त्रं क्षीयितोऽयं वृषः ।
अतिरात्रे प्रव्यायामिति खण्डे आलेता निवीदतेत्युक्तत्वात्, तत्र प्रथ-
माष्टममात्र आत्वेति । तु शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः, दाभ्यामाङ्, आ-
मन्वेतमित्प्रव्यायेऽयमनोयः, हे सखायः अस्मिन् क्षिप्रमस्मिन् कर्म-
णामश्नत, आदरार्थोऽभ्यासः, खागन् च निवीदत उपविशत, उप-

१ २ ॥ पुरुतमं पुरुणामीशानं वाय्याणां ॥

इन्द्रं सोमे सवा सुते ॥

विश्वं चेन्नमभिप्रगायत सर्वतः प्रवर्षेण सुत । कीदृशाः, सोमवाहसः,
 विश्वत् प्रवर्षदद्यादिकोमगस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रायवन्ति । आतु,
 आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । इत, इत्यगौ, ह्यघोऽतच्छिः (पां ६ । १ ।
 १११ ।) इति संज्ञितायां दीर्घत्वं । नि, निपातत्वादाद्युदात्तः ।
 लीदत्, पाप्माद्याद्याघादात् (पां ७ । १ । ७० ।) इत्यादिना सदेः
 लीदादेशः, सदिरप्तेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति संज्ञितायां घर्त्तम् ।
 अभि, उपसर्गाच्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकान्तादात्तत्वं ।
 सोमवाहसः, अस्तिबुस्तुल्लङ्घ्युत्तिष्ठुभावावापदियक्षिनीभ्यो नञिति
 स्त्रीतिरौणादिकोमन्प्रत्ययान्तः सोमशब्दः, निष्वादाद्युदात्तः । सोमं
 वहन्तीति सोमवाहसः, वहिहाधाज्भ्यश्चन्दसीत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्ययः,
 तत्र सिदित्वनुकरीः, अत उपधायाः (पां ७ । १ । ११६ ।) इत्युपधाया
 वज्रिः, छदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वे प्राप्ते, नृतिच्चारकोपपदयोः पूर्वपद-
 प्रकृतिसरत्वञ्चौणादिकसूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयादृचमाह पुरुतममिति । सखायोऽभिप्रगायतेति यद-
 इयमत्रानुवर्तते, हे सखाय ऋत्विजः, सखा वृषं सर्वैःसह, यद्वा सखा
 यदस्परसमवायेन सुते अभियुते सोमं प्रवृत्ते सतीन्मभिप्रगायत ।
 कीदृशमिन्द्रं, पुरुतमं पुरुन् वज्रन् एषून् तमयति न्यःपयतीति पुरु-
 तमः, पुरुषां वज्रणां वार्षाणां वरणीशानां धनाणां ईशानं स्वामिन् ।
 पुरुतमं, तमुत्तानइति घातोर्ध्वन्तात् यच्चाद्यधि विश्वादनोदात्तत्वेऽपि
 छदुत्तरपदप्रकृतिसरं बाधित्वा, परादिभ्यश्चि वज्रत्वं (पां ६ । १ ।
 १६१ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुरुषां, पूपाक्षनपूरवोरित्यस्मात्कुटि-
 त्वनुकरीः, पूभिदियधिष्ठिधिष्ठिभिश्चौणादिकः कुः प्रत्ययः,
 निष्वादाद्बभिविधे, उदीष्टपूर्वस्य (पां ७ । १ । १०२ ।) इत्युच्चारः, उरश्च
 र्त्तपरः (पां १ । १५२ ।) इति ऋत्विगोऽर्च्यपरः, प्रत्ययसुदेवानीदात्तः
 पुरुषश्च, अतो मतुपि, अस्वादनीदात्तात् पुरुषश्चात् परस्म
 नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इत्यनोदात्तत्वं ।
 ईशानं, ईश्वरेत्यर्थ इति घातोर्ध्वनुदात्तत्वात् परस्य ज्ञानचो वक्तव्यार्था-
 तुक्तानुदात्तत्वं । वार्षाणां, वज्रं सम्भत्तावित्यस्मात्, ऋत्विगोर्ध्वं

१३१ स घा नो योग आभुवत् स राये स पुरन्ध्यां १ गमद्वाजेभिरा स नः ॥

(पां ३।१।१२०।) इति षष्णु, अन्विधौ हि ण्यस्य पञ्चमं न ण्यः, तित्तल्लितं (पां ३।१।१२५।) इति प्रत्ययल्लितं वाधित्वा, ईद्वन्द्वद्वयसदुर्वा षष्ठः (पां ३।१।१२६।) इति स्यादन्त्याद्युदात्तत्वं यतोऽनाद्यः (पां ३।१।१२७।) इत्यत्र तु षष्ठो यद्वयं न भवति, तस्य ह्यनुबन्धकत्वात्, यनानुबन्धयद्वयो न ह्यनुबन्धकस्येति नियमात् । सघा, यचसमवाये, घात्वादेः घः सः (पां ३।१।१२८।) इति सस्य सत्वं, सम्प्रदादित्वाद्वावे क्तिप्, तृतीयैकवचनं, घातुस्वरैकाद्युदात्तः, सर्वे विधयश्चन्द्रसि विनात्मन् इति आयेन, सायेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते, सचेत्यस्य निपातत्वयस्यो स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयान्धपमाह स घा न इति । घ ण्योऽनुवधारकार्षो निपातः, सर्वैकसङ्ख्यः सम्बन्धते, स घ, स एवेन्द्रः पूर्वमन्तोक्तमुद्यविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुद्गलार्थस्य सम्बन्धे आभुवत् आभवत्, पुद्गलार्थे साधयत्वित्यर्थः । स एव राये घनार्थे आभुवत् आभवत्, । स एव पुरन्ध्यां योषित्वाभुवत् आभवत् । यद्वा ऋषिधायां ह्युवाभुवत् आभवत्, मुरन्ध्विर्नञ्जोरिति यावत् । स एव वाजेभिर्देवैरङ्गैः सङ्घ नोऽस्मान्नागमदाम्भ्वत् । घ, आद्योऽनुदात्तः, संहितायां, ऋचि । तु नु च मन्तु तङ्गुचोऽप्यायां (पां ३।१।१२९।) इति दीर्घः । योगे, घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत्, भूधात्, भवतेराशीर्निङि म- रतो, षिङ्गाशिष्यङ् (पां ३।१।१३०।) इत्यङ्प्रत्ययः, तस्य छित्त्वेन गुणाभावादुबङ्गादेशः, किदाशिषि (पां ३।१।१३१।) इति यासुट् न भवति, अन्वित्यमात्रमशासनमिति वचनात्, तिङ्श्च तिङः (पां ३।१।१३२।) इति निपातः । ऊडिदम्यदाद्यप्युबैद्युधः (पां ३।१।१३३।) इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरन्ध्यां, पुरन्धिः पुद्गली, प्रघोदरादित्वादुकारस्यामादेशः, ईकारस्य ऋस्य, आद्युदात्तप्रवरणे दिवोदासादीनां ह्रस्वस्युपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेनाद्युदात्तत्वं, अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति, कर्मस्यधिकरणे च (पां ३।१।१३४।) इति किः प्रत्ययः, अणुक्छान्दसः, नन्विषयस्यानिसस्यस्येति पुरः शब्द आद्युदात्तः, दास्योभावादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं । असत्, जने-

१ ४ १ यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः १

तस्मा इन्द्राय गायत ॥

१ ५ १ सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये १

सोमासो दध्याशिरः ॥ ६ ॥

कटस्थिम्, इत्यञ्च लोपः परस्मैपदेषु (पां १।३।६७।) इतीकार-
लोपः, वज्रं कन्दसीति श्रयोक्षुन्, लटोऽडाटौ (पां ०।३।६४।)
इत्यङागमः, आगमा अतुदात्ता इति शिष्टश्च जेभ्य तस्यानुदात्तात् धातु-
स्वर एव शिष्यते । वाजेभिः, वधादित्वादायुदात्तः ॥ १ ॥

चतुर्थीम्वचमाह यस्य संस्थ इति । समत्सु युजेषु यस्तेष्वस्य संस्थे
रपे युक्ता हरी दावन्धौ शत्रवो न वृण्वते न सम्भजन्ते, रथमन्धौ च
दृष्ट्वा प्रगायन्त इत्यर्थः, तस्मा इन्द्राय तत्सन्तोषार्थं हे ऋत्विजो
गायत स्तुतिं कुरुत । रथइत्यादिषु वट्चत्वारिंशत्सङ्ख्याजेषु सङ्गा-
मनामसु समत् समो रथ इति प्रथितं । संस्थे, सम्यक् तिष्ठतीति-
संस्थो रथः, आतस्त्रोपसर्गे (पां १।१।१२६।) इति क प्रत्ययः,
जादुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते, प्रथयस्त्रयेणाकार उदात्तः, सति
शिष्टस्वरवर्णीयस्त्वमन्यत्र विकरलोभ्य इति परिभाषया, तिङ्ङ तिङ्ङ इति
निघातो न भवति, यदृत्तात्तिवं (पां ८।१।६६।) इति प्रतिषेधात्,
पञ्चमीनिर्देशे ऽप्यत्रचवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी
अन्धौ, इन् इत्यनुदात्तौ, ह्रपिविरुद्धितिविदिकिदिक्कीर्तिभ्यश्चैवौजा-
दिक इन् प्रत्ययः, नित्वादायुदात्तत्वं । समत्सु, सम्युर्बादतेः क्षिप् ।
शत्रवः, श्रतिः सौत्रे धातुर्हिसार्थः, च श्रतिभ्यां कृन् इत्याद्यादिकः कृन्-
प्रत्ययः, नित्वादायुदात्तत्वं । तस्मै, सार्वेकाचः (पां ६।१।२६८।) इति
विभक्त्युदात्तस्य, न गोत्रन् सावयस्य (पां ६।१।२८२।) इति
प्रतिषेधात्, प्रातिपदिकस्य ८ ॥ ४ ॥

पञ्चमीम्वचमाह सुतपात्रेति । इमे सोमासा, अस्मिन् कर्मणि
सम्पादिताः सोमाः सुतपात्रे अभिवृतस्य सोमस्य पानकर्त्रे, यद्यर्थे-
चतुर्थी, तस्य धातुर्वीतये भक्ष्यार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः
सोमाः, सुताः अभिवृताः । शुचयः दशापवित्रेभ्य शोधितत्वाच्छुद्धाः । दध्या-
शिरा, अवनवीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमार्गं ते दध्याशिरः ।

१ ई १ त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः १
इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुव्रतो ॥

सुतपात्रे, सुतं पिबतीति सुतपात्रा, वनियः पिबत्वाद्यातुस्वर एव स्थिते,
समासे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ह्रस्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
शुचयः, शुचदीप्तिः, इन्द्रित्वगुणैः, इगुपधात् किदित्याद्यादिना इन्, निष्वा-
त्तूपमधसुभाभावो निष्वादाद्युदात्तत्वं । पीतये, पीमतिप्रजनकान्त्यजन-
कादनेभ्यत्यस्मात्, मन्त्रे दृक्प्रेषप्रमर्शवदभूषीरा उदात्ताः, (पां १।१।
८६) इति क्तिमुदात्तः । सोमासः, शुक्लं अभिषेचं, अर्चिषुस्तुमुह्युह्युह्यु-
त्वादिना मन्, निष्वादाद्युदात्तः, आञ्जसेरसक (पां ७।१।५०) इत्यसु-
त्रात्मनः । दध्याशिरः, दधाति पुण्यातीति दधि, दुधान् धारययौवयवैः,
आह्वगमह्वजमः किकिनौ किट्च (पां १।२।१०१) इति किन्, निङ्-
ङ्गावादिर्भाषः, निष्वादाकारलोपः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । इह हिंसायां,
इह्याति हिनन्ति सोमेऽवनीयमानं, स तु सोमस्य स्वाभाविकं रसं, अनीय-
त्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्ताष्टीः, किपि, ऋतइडातिः (पां ७।१।१००)
इतीत्वं, दपरत्वञ्च, दध्येन आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः, बज्जदीष्टौ
युर्वयदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥ इतिप्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ ६ ॥

आत्वेति सूक्ते षष्ठीभ्यश्चमाह त्वं सुतस्य पीतय इति । सुव्रतो श्रोभन-
कर्मान् श्रोभनप्रज्ञ वा, हे इन्द्र, त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये
पानार्थं, ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च, सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः
अभिवृद्धोऽस्माहेन युक्तोऽभूः । पीतये, मा पानइत्यस्मात्, स्वाभापापयो-
भावे (पां ३।१।६५) इति स्मिन्, घुमास्मागापा (पां ६।०।६६)
इत्यादिना इत्वं, तस्य निष्त्वेऽपि प्रत्ययेन प्रत्ययैरुदात्तत्वं, उत्तरसूत्रगत-
मुदात्तपदमत्रापि वा योजनायं । सद्यः, सद्यः प्रत्ययार्थैवमः (पां ५।
३।१२) इति समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो, यश्च प्रत्ययो निपा-
त्यते, प्रत्ययस्वरैरुदात्तः । वृद्धः, वृधु वृद्धौ, उदितौ वा (पां ७।२।५६)
इति ज्ञा प्रत्ययेन इटो विकल्पितत्वात्, यस्य विभाषा (पां ७।२।१५)
इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः, प्रत्ययस्वरैरुदात्तः । ज्यैष्ठ्याय, ज्यैष्ठ्यस्य
भावो ज्यैष्ठ्यं, ब्रह्मवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (पां ५।१।१२०)
इतिस्मिन्, निष्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

- १ ७ १ आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः ।
 शं ते सन्तु प्रचेतसे ।
 १ ८ १ त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतव्रतो ।
 त्वां वर्धन्तु नो गिरः ।

सप्तमीष्टचमाश्च आत्मा विशन्तिवति । हे इन्द्र, त्वां सोमासः सोमा
 आविष्टन्तु आभिमन्त्र्येन प्रविष्टन्तु । कीदृशाः सोमाः, आशवः सव-
 चये प्रकृतिविकृत्योर्वा आभिमन्तः । कीदृशेन्द्र, गिर्वणः, गीर्भिः स्तुतिभिः
 सम्भजनीयदेवविशेष, गिर्वणो देवा भवति गीर्भिरेन वनयन्तीति
 याज्ञः, तथाविध हे इन्द्र, ते * तव प्रचेतसे प्रकृत्यज्ञाय शं सुखरूपाः
 सोमाः सन्तु । गिर्वणः, गृह्यन्तीति गिरः स्तुतयः, गृह्यन्ते किमि, नहत
 इडातोः (पा० १।१००) इतीत्वं, स्पर्शत्वं च, गीर्भिर्विष्टसे सेव्यत इति
 गिर्वणः, वनघण्य संभक्तौ, सम्भक्तिः सेवा, सर्वधातुभ्योऽस्तुतिभ्योऽदिक्-
 ऽस्तुन् प्रत्ययः । प्रचेतसे, वज्रग्रीवो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ७ ।

अष्टमीष्टचमाश्च त्वां स्तोमा इति । हे शतव्रतो वज्रकर्म्मन् वज्र-
 प्रघ्न वेन्द्र, त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि अवीवृधन् वर्द्धितवन्तः,
 तथा अहुचानामुक्थाः शस्त्राणि त्वामवीवृधन्, यस्मात् पूर्वमेवमासीत्
 तस्मादिदानीमपि नाऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्द्धयन्तु अतिवर्द्धं
 कुर्वन्तु । स्तोमाः, अर्तिवस्तुस्त्रित्वादिना मन्, मनो निज्वादाद्युदासः ।
 अवीवृधन्, वृध् वृद्धौ, इत्यस्मात्प्रत्ययान्तकृद्विचडि, उरत् (पा० ७ । १ ।
 ६६) इति वृधेः प्रथमाया अकारस्याकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो
 नाध्यते, द्विर्भावश्चादिशेषसम्बन्धावेत्यदोर्धत्वाढागमाः । उक्थाः
 उक्थानि, या त तुदि विचि वचि सिचिभ्यस्त्यगिति वचिस्त्यप्प्रत्यय
 षौचादिक, तस्य कित्वात् सम्बन्धारम्भं, श्रेष्ठ्यन्तलि वज्रन् (पा० ६ । १ ।
 ७०) इति श्रियोपो न जोमश्च, प्रत्ययस्तरङ्गोदासः, असामर्थ्यात्
 आभिमन्त्रितस्यापि न पराङ्मुखत्वात् इति नाद्युदासत्वं । वर्द्धन्तु, अन्त-
 र्भावितव्यार्थाद्ध्येत्यन्त्येन मरकौपदं । ८ ।

१ ६ १ अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं ।
यस्मिन् विश्वानि पौस्या १

नवमीष्टवमाह अक्षितोतिरिति । इन्द्र, इमं वाजं सोमरूपममं
सनेत् सम्मनेत् । कीदृश इन्द्रः, अक्षितोतिः, अहिंसितरक्षणः, कदा-
चिदपि रक्षां न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं सहस्रिणं, प्रकृतौ
विकृतौ च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसङ्ख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि
सर्वाणि पौस्या पुंस्तानि रक्षानि वर्तन्ते, तद्वत् वाजमिति पूर्वजा-
न्ययः । अक्षितोतिः, ननु क्षिप्तवद्वयं धातुरकर्मका, तस्य च
कर्मभावादधिकरणे भावे कर्त्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं, तदिह
यदि कर्त्तर्यधिकरणे वा स्यात्, तदा तद्योरघोषोत्पत्त्यस्यविधा-
नात् क्षिप्तवदनुक्तौ, निष्ठायामस्यदर्थे (पां ६।४।६०।) इति
दीर्घेन भवितव्यं, तथाच, क्षियोदीर्घात् (पां ८।२।४६।) इति
निष्ठान्तत्वे अक्षीयेति स्यान्नचाक्षितेति अथ नपुंसके, भावे क्तः (पां
३।३।११४।) इति भावपरः क्षितप्रत्यये गृह्यते, तदा तस्य
स्यदर्थत्वेनास्यदर्थ इति निषेधात् दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति
क्षिज्यति, तदा तु नञ्त्तत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेत्येति, न विद्यते क्षितमनेति
बहुव्रीहिर्नैव भवितव्यं, तथाच, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१०२।) इत्यु-
त्तरपदान्तादात्तत्वं स्यात्, पुनरुक्तिप्रत्ययेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्तरत्वेन स एव स्वरक्षितेतिद्विगुणितमाद्युदात्तत्वं न सिद्ध्यति,
सर्वं, अतएवात्र क्षिधातुरन्तर्भावितव्यार्थो गृह्यते, तेन सकर्मकत्वात्
कर्मण्येवा निष्ठा, सत्वस्यस्यदर्थ इति निषेधात्, दीर्घो निष्ठानत्वञ्च न
भवित्यति, तथा च नञ्त्तत्पुरुषे नक्षिता अक्षिता अक्षितित्वार्थं,
तत्र चास्यपूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वेन नञ् उदात्तत्वं पुनरुक्तिप्रत्ययेन बहु-
व्रीहौ स एव स्वरः स्यात्सीति न कोऽपि दोषः । रि क्षि चिरि मिदि
वा षट् षिंसा दाग निजेतनेयु, द्रुहनिषांसायामिति, क्षियोतेर्हिंसा-
घंस्य वा कर्मणि निष्ठा, तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थे नकोऽपि दोषः,
उक्तमेव स्वरः सिद्ध्यतीति । सनेत्, वन वज्र सम्मतौ, भौवादिकः वाजं,
रुषादिवाद्युदात्तः । इन्द्रं, आद्युदात्तः । सहस्रिणं, सहस्रमस्यासीति,
अथ इति ठेना (पां ३।२।११५।) इति इतिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।